

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ
НАПН УКРАЇНИ**

КРАВЧУК СВІТЛАНА ЛЕОНТІВНА

Кравч

УДК 32:316.6]+(159.9.07:2-185.36):355.08(043.3)

**ПСИХОЛОГІЯ ПРОЩЕННЯ У ВЗАЄМОДІЇ
СУБ'ЄКТІВ ВОЄННО-ПОЛІТИЧНИХ ПОДІЙ**

19.00.11 – політична психологія

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня

доктора психологічних наук

Київ – 2024

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Інституті соціальної та політичної психології НАПН України

Офіційні опоненти:

доктор психологічних наук, професор
Ставицька Світлана Олексіївна
Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана, професор
кафедри педагогіки та психології

доктор психологічних наук, професор
Хазратова Нігора Вікторівна
Західноукраїнський національний університет,
професор кафедри психології та соціальної
роботи

доктор політичних наук, професор
Андрущенко Тетяна Вікторівна
Національна музична академія України імені
П. І. Чайковського, учений секретар

Захист відбудеться 06 червня 2024 року о 12 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.457.01 в Інституті соціальної та політичної психології НАПН України (04070, м. Київ, вул. Андріївська, 15; т. 044-425-24-08).

З дисертацією можна ознайомитись на офіційному сайті <http://surl.li/gsuib> та у бібліотеці в Інституті соціальної та політичної психології НАПН України за адресою: 04070, м. Київ, вул. Андріївська, 15.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

І. В. Жадан

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Дисертаційну роботу присвячено розгляду прощення як складного соціально-психологічного феномена, що може бути дієвим ресурсом особистісного розвитку та суспільного порозуміння в умовах повоєнного відновлення. При цьому розгляд прощення не поширюється на злочини проти людяності та інші тяжкі злочини, які вимагають справедливого покарання.

В умовах загострення соціально-політичних суперечностей особливого значення набуває проблема міжособових конфліктів та налагодження позитивних міжособових стосунків. В ситуаціях міжособової кривди/переступу більшість людей, переживаючи образу, гнів, агресію, тривогу, почуття провини, мотивовані уникати стосунків чи мститися у відповідь. Вгамовування негативних реакцій на трансгресорів і формування мотивації до позитивних реакцій й змін в міжособовій взаємодії можливе завдяки такому багатогранному феномену як прощення.

Прощення в міжособовій взаємодії, як свідчать дослідження, відіграє важливу роль у відновленні і підтриманні стосунків (Worthington, 2007; Cowden et al., 2019; Fincham, May, 2021 та ін.), посиленні міжособової довіри, виступає однією з стратегій розв'язання міжособових конфліктів (Fucker, von Scheve, 2017; Fourie et al., 2020 та ін.).

Окремими чинниками, що сприяють ризику самогубства людини, є почуття провини, сором, повторення негативних думок, самокритика, ізоляція (Drescher et al., 2011; Vargas et al., 2013 та ін.). Почуття провини і сором пов'язані з думками про самогубство у військовослужбовців, особливо тих, які перебувають у зоні воєнних дій (Bryan et al., 2015). У військовослужбовців серйозними факторами ризику суїцидів постають ПТСР і депресія (Bryan et al., 2012; Ilgen et al., 2012; LeardMann et al., 2013; Nock et al., 2014 та ін.).

Методологічна база психологічних досліджень природи прощення була закладена в середині 1980-х років R. Enright, M. Santos, R. Al-Mabuk, надалі – у працях F. Fincham, E. Worthington, M. McCullough, які спиралися на філософські ідеї F. Heider і S. T. Wiesenhal.

Серед соціальних та політичних психологів дискусійними натеper залишаються питання *концептуалізації феномена прощення* (McCullough et al., 2014; VanderWeele, 2018; López-López et al., 2018; Носенко, Сокур, 2018; Гарькавець, Яковенко, 2018; Long et al., 2020; Worthington et al., 2021; Liu, 2021, Brady et al., 2022 та ін.); *проникнення прощення в політико-правову сферу* (Jankélévitch, 1986; Ricoeur, 1992; Soyinka, 1999; Tutu, 2000; Derrida, 2003; Lefranc, 2004; Arendt, 2012; Rosoux, 2014; Rondeau, 2017; Gomez et al., 2019; Minami, 2020 та ін.); *чинників релігійного прощення* (Stump, 2006; Lopez, 2009; Baloban et al., 2014; Rye, McCabe, 2014; Мухіна, 2017; Jenco, 2017; Barcaccia et al., 2018; Kang, Zhang, 2021 та ін.); *наслідків прощення і непрощення, зокрема самоосуду й самопрощення, у сферах психічного та фізичного здоров'я* (Raj et al., 2016; Massengale et al., 2017; Chen et al., 2018; Fincham, May, 2019; Costa et al., 2021 та ін.); *вікових і статевих аспектів прощення* (Cheng, Yim, 2008; Watson et al., 2016; Wulandari, Megawati, 2020; Kuzubova et al., 2021 та ін.); *зв'язку прощення з емоціями та особистісними властивостями* (Liao, Wei, 2015; Leach, 2017; Karduz, Saricam, 2018; Cavalcanti et

al., 2019; Миколайчук, Чепьолкіна, 2020; Mroz et al., 2022 та ін.); *чинників прощення в міжособових стосунках* (Fitness, Peterson, 2008; Watkins et al., 2011; Strelan et al., 2017; Гусєв, 2017 та ін.); *зв'язку прощення зі стресом та адаптацією* (Strelan, Wojtysiak, 2009; Toussaint et al., 2016; Зливков, 2017; Лукомська, 2017; Cowden et al., 2019; Levi-Belz, Gilo, 2020 та ін.).

Важливими проблемами є зв'язок прощення зі смиренням, милосердям, а також із примиренням (Colvin, Blount-Hill, 2020; De la Ossa, Romero, 2020; Engelsviken, 2020; Ezekiel, 2020 та ін.).

У практичній психології вивчення прощення в міжособовій взаємодії зумовлене важливістю пошуку ефективних шляхів емоційної регуляції, розв'язанням психотерапевтичних запитів, пов'язаних із переживанням ненависті, гніву, образи (Enright, Fitzgibbons, 2014; Worthington, Sandage, 2016; Лукомська, 2017; Recchia et al., 2020; Noreen, Macleod, 2021 та ін.). У результаті прощення в міжособовій взаємодії переривається ланцюг взаємної ненависті і страждань ображеного і кривдника (Nussbaum, 2016; Adam-Karduz, Saricam, 2018; Gerlsma et al., 2020 та ін.), відбуваються внутрішні моральні перетворення, переживання образи послаблюються (McCullough et al., 2014; Lijo, 2018; Cornish et al., 2020 та ін.).

Водночас аналіз наукової літератури свідчить про відсутність єдиного узгодженого погляду на концептуалізацію прощення, його зміст, структуру, психологічні чинники, механізми й закономірності. Актуальним є дослідження прощення на внутрішньоособистісному і міжособовому рівнях.

На часі також соціально-психологічні дослідження зв'язку самопрощення і прощення в міжособовій взаємодії з психологічною пружністю, життєстійкістю, посттравматичним зростанням учасників воєнно-політичних подій.

У вітчизняній психологічній науці ще не проводилися масштабні дослідження психологічних закономірностей, механізмів, чинників, типів прощення у взаємодії суб'єктів воєнно-політичних подій, зокрема добровольців-ветеранів, дружин активних УБД, ВПО, цивільного населення.

Фундаментальний характер проблеми, її актуальність, недостатнє теоретико-емпіричне її дослідження, теоретична і практична значущість зумовили вибір теми: «Психологія прощення у взаємодії суб'єктів воєнно-політичних подій».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційна робота виконана у межах планового наукового дослідження лабораторії психології політико-правових відносин «Науково-методичні стратегії запобігання негативним психологічним явищам у політико-правовій сфері в умовах воєнного конфлікту» (2017-2019 рр.; номер держреєстрації – 0116U008812), лабораторії психології мас та спільнот «Соціально-психологічні ефекти взаємодії спільнотних ідентичностей в умовах міждержавного воєнно-політичного протистояння» (2022-2024 рр.; номер держреєстрації – 0123U100991).

Тему дисертації затверджено на засіданні вченої ради Інституту соціальної та політичної психології НАПН України (протокол № 14/19 від 28.11.2019 р.) та узгоджено рішенням бюро Міжвідомчої ради з координації досліджень у галузі освіти, педагогіки і психології НАПН України (протокол № 1 від 28.01.2020 р.).

Мета дослідження: на основі теоретично обґрунтованої та емпірично верифікованої концепції розкрити психологічну сутність феномена прощення у взаємодії суб'єктів воєнно-політичних подій та його психологічні закономірності, механізми, типи, ефекти.

Об'єкт дослідження: прощення як соціально-психологічний феномен.

Предмет дослідження: психологічні закономірності, механізми та ефекти прощення у взаємодії суб'єктів воєнно-політичних подій.

Відповідно до мети сформульовано такі **завдання дослідження:**

1. На основі теоретико-методологічного аналізу проблематики прощення у вітчизняній і зарубіжній літературі розкрити психологічний зміст і структуру прощення як соціально-психологічного феномена.
2. Розробити авторську концепцію психології прощення у взаємодії суб'єктів воєнно-політичних подій та сформулювати її основні положення, що розкривають структуру, типи, критерії, основні закономірності, механізми, психологічні ефекти прощення.
3. Обґрунтувати методологічні засади емпіричного дослідження закономірностей прощення у взаємодії суб'єктів воєнно-політичних подій.
4. Емпірично виявити особливості когнітивного, афективного, мотиваційного і конативного компонентів прощення у взаємодії суб'єктів воєнно-політичних подій.
5. Емпірично визначити особливості прагнення до помсти у відповідь на кривду в міжособовій взаємодії у різних категорій респондентів.
6. Емпірично обґрунтувати психологічну типологію готовності до прощення в міжособовій взаємодії.
7. Визначити психологічні закономірності посттравматичного зростання, психологічної пружності та психологічного благополуччя в контексті прощення і самопрощення у суб'єктів воєнно-політичних подій.

Для розв'язання поставлених завдань було використано комплекс теоретичних і емпіричних методів:

1) теоретичні методи: аналіз, синтез, аналогія, узагальнення, теоретичне моделювання – для формулювання основних проблем дослідження, визначення теоретико-методологічних засад дисертаційної роботи, розроблення і обґрунтування основних положень авторської концепції психології прощення у взаємодії суб'єктів воєнно-політичних подій, визначення концептуальних засад дослідження психологічних закономірностей, механізмів прощення у взаємодії суб'єктів воєнно-політичних подій;

2) емпіричні методи:

а) авторська дослідницька анкета «Діагностика ставлення до прощення, життя і воєнно-політичних подій», авторська методика «Діагностика готовності до прощення», опитувальник «Шкала глибинної готовності до пробачення» L. Y. Thompson et al., методика «Шкала рішення пробачити» D. Davis et al., методика «Шкала емоційного прощення» E. Worthington et al., авторський варіант методу біполярного семантичного диференціалу «Визначення характеристик людини, схильної до прощення в міжособовій взаємодії» – для діагностики прощення, готовності до прощення і самопрощення, а також їх особливостей;

б) авторська дослідницька анкета «Діагностика ставлення до прощення, життя і воєнно-політичних подій», методика «Діагностика міжособового непростення в близьких стосунках» М. Е. McCullough et al., авторський метод біполярного семантичного диференціалу «Розуміння і оцінка концептів «помста», «життя» і «людина, яка мстить за кривду в міжособовій взаємодії»», методики «Особистісна агресивність і конфліктність» та «Агресивна поведінка» Є. Ільїна, П. Ковальова, 16-факторний особистісний опитувальник Р. Кеттелла – для встановлення особливостей прагнення до помсти у відповідь на переступ/кривду в міжособовій взаємодії та психологічних чинників прагнення до помсти;

в) опитувальник релігійного копіngu (Brief-RCOPE) К. Pargament, M. Feuille, D. Burdzy, авторські методики «Діагностика стратегій первинного і вторинного контролю», «Діагностика психологічної пружності особистості», анкета «Діагностика сприймання стосунків між батьками і батьківських практик виховання дітей», шкала резильєнтності (CD-RISC-10) L. Campbell-Sills, M. Stein в адаптації З. О. Кіреєвої, О. С. Односталка, Б. В. Бірона; опитувальник посттравматичного зростання R. Tedeschi, L. Calhoun, методика «Вимірювання почуття провини і сорому» J. Tangney, симптоматичний опитувальник Л. Дерогатіса, методика дослідження соціального інтелекту Дж. Гілфорда, методика «Діагностика емоційного інтелекту» Д. В. Люсіна, методика «Діагностика рівня емпатійних здібностей» В. В. Бойка, особистісний опитувальник «Діагностика агресивних і ворожих реакцій» А. Басса і А. Дарки, особистісний опитувальник «Інтерперсональний діагноз» Т. Лірі, шкала психологічного благополуччя К. Ріфф, тест життєстійкості С. Мадді, тест «Ціль в житті» J. Crumbaugh, L. Maholick в адаптації Д. Леонтьєва, шкала диспозиційної надії М. Snyder і його колег, опитувальник копінг-стратегій Р. Лазаруса, С. Фолкман, методика «Індекс життєвого стилю» Р. Плутчика, Х. Келлермана, Х. Конте, методика «Ціннісні орієнтації» М. Рокича, опитувальник колективної ідентичності Р. Лухтанена, Дж. Крокера, опитувальник «Громадянська ідентичність» І. Петровської – для визначення психологічних механізмів, закономірностей, чинників готовності до прощення і самопрощення, чинників психологічної пружності, посттравматичного зростання;

3) методи математичної обробки даних (описові статистики, факторний аналіз, коефіцієнт альфа Кронбаха, кореляційний аналіз за коефіцієнтом кореляції Ч. Спірмена, критерій Н-Краскала-Уоллеса, критерій Хі-квадрат Пірсона, критерій U-Манна-Уїтні, простий лінійний регресійний аналіз, множинний регресійний аналіз, критерій узгодженості Колмогорова-Смірнова) з подальшою якісною інтерпретацією та змістовим узагальненням. Статистична обробка даних і графічна презентація результатів здійснювалися із застосуванням програмного забезпечення IBM SPSS Statistics 21;

4) інтерпретаційні методи дослідження: структурний, системний і комплексний. Інтерпретація отриманих даних здійснювалася на основі використання кількісних порівняльно-статистичних методів із наступним якісним аналізом і узагальненням.

Загальна кількість респондентів становила 4858 осіб різної статі від 25 до 60 років. При формуванні цільових вибірок учасників дослідження враховано такі критерії: стать, вік, національність, статус учасника дослідження, регіон постійного проживання до російсько-української війни, основний рід занять, сповідання віри/релігії.

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять *підходи в дослідженні прощення і самопрощення* (R. Enright, M. McCullough, E. Worthington, H. Arendt, P. Ricoeur, J. Derrida, L. Jones, S. Sandage, M. Wenzel, L. Woodyatt, K. Kaleta, J. Mroz, C. Witvliet, В. Зливков, С. Гарькавець, С. Яковенко, Е. Носенко, А. Сокур, М. Лукомська, А. Гусев та ін.); *концепції помсти* (J. Elster, S. Uniacke, M. McCullough, В. Wilkowski, J. Jackson, H. Recchia, D. Chester та ін.); *концепції життєстійкості* (S. Maddi, D. Khoshaba, Т. Титаренко, Т. Ларіна, В. Панченко, О. Чиханцова та ін.); *концепції психологічної пружності* (A. Masten, E. Werner, N. Garnezy, M. Rutter, S. Luthar, M. Ungar, F. Walsh, R. Scoloveno, Т. Титаренко, Л. Коробка, Н. Гусак, В. Чернобровкіна, В. Чернобровкін та ін.); *концепції посттравматичного зростання* (S. Joseph, R. Tedeschi, L. Calhoun, S. Maguen, M. Mitchell, S. Marotta-Walters, Т. Титаренко, В. Горбунова, В. Климчук, О. Шелюг, Д. Зубовський, В. Осьодло, І. Приходько та ін.); *основні принципи системного підходу* (L. Bertalanffy, М. Слюсаревський, О. Малхазов, С. Максименко, В. Циба, О. Яковенко та ін.); *загальні положення суб'єктно-вчинкового підходу* (Г. Челпанов, Г. Костюк, В. Роменець, В. Татенко, О. Старовойтенко, М. Слюсаревський, Т. Титаренко, В. Васютинський, З. Карпенко, Н. Чепелева та ін.); *загальні положення структурно-функціонального підходу* (Г. Костюк, С. Максименко, М. Слюсаревський, Т. Титаренко, І. Шаповал, А. Кононенко та ін.); *загальні положення синергетичного підходу* (Н. Накен, В. Кремень, М.-Л. Чєпа, О. Вознюк, А. Свідзинський, Г. Чайка та ін.); *загальні положення екопсихологічного підходу* (П. Лушин).

Надійність і достовірність результатів дослідження забезпечено науково-теоретичним та методологічним обґрунтуванням вихідних положень дослідження; системністю і комплексністю дослідження; застосуванням методів, що відповідають меті, предмету і завданням дослідження, зокрема валідних та надійних психодіагностичних методик; формуванням репрезентативної вибірки учасників дослідження; змістовним аналізом фактів і залежностей, отриманих на достатній вибірці респондентів; поєднанням кількісного і якісного аналізу емпіричних даних; використанням сучасних методів математичної статистики.

Наукова новизна одержаних результатів дослідження. *Уперше:*

- визначено феномен прощення як прояв суб'єктної активності, спрямованої на усвідомлення змісту переступу/кривди і трансформацію ставлення до цього змісту, як власний вибір суб'єкта, як багатовимірне і різнорівневе явище, що має процесуальний і синергетичний характер та являє собою: по-перше, нелінійний і нерівномірний процес у просторово-часовому і когнітивно-мотиваційному вимірах свідомої відмови суб'єкта від думок про завдану шкоду, зумовлених нею негативних емоцій, прагнення до помсти та заміни їх більш нейтральними і/або

позитивними; по-друге, особистісний ресурс подолання, який є чинником психологічної пружності і посттравматичного зростання;

- розроблено інтегративно-структурну концепцію прощення у взаємодії суб'єктів воєнно-політичних подій, що відображає критерії, компоненти, типи, механізми, чинники, рівні, функції, ефекти прощення, його соціально-психологічний контекст і ресурс;

- обґрунтовано типологію готовності до прощення в міжособовій взаємодії, яка охоплює: 1) реституційне прощення (на основі відшкодування), 2) прощення через очікування інших, 3) релігійне прощення, 4) прощення як засіб досягнення соціальної гармонії, 5) безумовне прощення;

- розроблено й апробовано авторські психодіагностичні методики для діагностики готовності до прощення, стратегій первинного і вторинного контролю, психологічної пружності, визначення характеристик людини, схильної до прощення в міжособовій взаємодії, ставлення до прощення, життя і воєнно-політичних подій, розуміння й оцінки концептів «помста», «життя» і «людина, яка мстить за кривду в міжособовій взаємодії»;

- визначено психологічні механізми прощення у міжособовій взаємодії (позитивна переоцінка, соціальний інтелект, емпатія, прийняття відповідальності, емоційний інтелект, самоконтроль);

- виявлено психологічні закономірності готовності до прощення в міжособовій взаємодії суб'єктів воєнно-політичних подій: 1) у добровольців-ветеранів готовність до прощення як засобу досягнення соціальної гармонії більш виражена порівняно з цивільними чоловіками; у добровольців-ветеранів емоційний компонент прощення яскраво не відобразився, проте в структурі концепту «людина, яка схильна до прощення в міжособовій взаємодії» найбільше виділились такі складові, як життєрадісність, активність, відчуття щастя, успішність, задоволеність, надія, оптимізм, несхильність до провини й сорому; у цивільних чоловіків, цивільних жінок, дружин активних УБД, ВПО жіночої статі виявлено прямі зв'язки готовності до прощення як засобу досягнення соціальної гармонії із задоволеністю життям, відчуттям щастя, розумінням важливості своєї діяльності, сприянням добру, задоволеністю стосунками з іншими людьми, щасливим сімейним життям, добрим душевним станом; добровольцям-ветеранам та дружинам активних УБД більш властива готовність до релігійного прощення порівняно з іншими групами респондентів; 2) цивільним чоловікам готовність до реституційного прощення більш властива, ніж цивільним жінкам; у цивільних чоловіків виявлено обернені кореляційні зв'язки готовності до реституційного прощення з відчуттям щастя, розумінням важливості своєї діяльності та призначення, щасливим сімейним життям, задоволеністю стосунками з іншими людьми; 3) у цивільних жінок готовність до безумовного прощення є виразнішою, ніж у цивільних чоловіків; не виявлено відмінностей між добровольцями-ветеранами і цивільними чоловіками; у добровольців-ветеранів і цивільних чоловіків готовність до безумовного прощення прямо пов'язана зі сприянням добру та обернено – із мстивістю; у всіх жіночих групах виокремлено позитивні зв'язки з відчуттям щастя та задоволеністю стосунками з людьми; у жіночих групах та в

цивільних чоловіків ця готовність пов'язана також із задоволеністю життям, щасливим сімейним життям і добрим душевним станом; 4) у ВПО жіночої статі готовність до прощення через очікування інших є менш вираженою, ніж у цивільних жінок і дружин активних УБД; готовність до прощення через очікування інших є виразнішою в цивільних чоловіків порівняно з цивільними жінками; у цивільних чоловіків і цивільних жінок вона прямо пов'язана із сприянням добру, у цивільних жінок – також із щасливим сімейним життям.

Теоретичне значення результатів дисертації полягає в поглибленні і розширенні наукових уявлень про:

- психологічний зміст, структуру, типи, критерії, чинники, основні закономірності прощення як соціально-психологічного феномена;
- типологію готовності до прощення в міжособовій взаємодії: реституційного (на основі відшкодування), через очікування інших, релігійного, як засобу досягнення соціальної гармонії, безумовного;
- психологічні механізми прощення (позитивна переоцінка, соціальний інтелект, емпатія, прийняття відповідальності, емоційний інтелект, самоконтроль) у міжособовій взаємодії, що забезпечують нелінійний і нерівномірний процес прощення в просторово-часовому і когнітивно-мотиваційному вимірах;
- особливості прагнення до помсти у відповідь на кривду у міжособовій взаємодії в різних категорій респондентів;
- зміст самопрощення як значущого чинника зниження депресії і зростання психологічного благополуччя;
- можливості позитивного впливу готовності до самопрощення та рішення пробачити образу в міжособовій взаємодії на посттравматичне зростання учасників воєнно-політичних подій;
- зв'язки психологічної пружності з готовністю до прощення та самопрощення;
- психологічну пружність і задоволеність життям у контексті прощення і самопрощення;
- особливості батьківських практик виховання як чинника готовності до самопрощення (оптимізм батьків, брак домінування одного з них, гармонія в стосунках, брак підвищених вимог до дійсності, задоволеність успіхами і поведінкою дитини, брак частих покарань, відвертість і близькість дитини з матір'ю, теплі й добрі взаємини дитини з батьками);
- психологічні ефекти процесу прощення в міжособовій взаємодії (поліпшення психічного здоров'я, підвищення психологічного благополуччя, посилення психологічної пружності, посттравматичне зростання, послаблення агресивних і депресивних проявів, зниження прагнення до помсти);
- чинники психологічної пружності українських громадян, які отримали тимчасовий захист у країнах ЄС;
- чинники посттравматичного зростання учасників воєнно-політичних подій.

Практичне значення результатів дослідження полягає у можливості застосування результатів теоретико-емпіричного дослідження у процесі подальшої розробки проблеми прощення і самопрощення; адаптації методик «Шкала рішення

пробачити» (D. Davis, J. Hook, D. Van Tongeren et al.), «Шкала емоційного прощення» (E. Worthington, J. Hook, S. Utsey et al.), «Діагностика міжособового непростення в близьких стосунках» (M. McCullough, K. Rachal, S. Sandage et al.) та опитувальника релігійного копінгу (K. Pargament, M. Feuille, D. Burdzy). Результати дослідження можуть бути корисними в психологічній роботі з населенням з метою поліпшення психічного здоров'я, підвищення психологічного благополуччя, посилення психологічної пружності, посттравматичного зростання, послаблення агресивних і депресивних проявів, зниження прагнення до помсти, врегулювання ускладнень у міжособовій взаємодії. Теоретичні і практичні результати дослідження можуть бути використані під час викладання таких навчальних дисциплін, як «Політична психологія», «Соціальна психологія», «Диференціальна психологія», «Загальна психологія», «Психологія особистості». Отримані теоретичні і практичні результати дослідження можуть бути використані у змістовому наповненні спецкурсів «Психологія прощення», «Психологія агресії», «Психологія духовності», «Психологія розвитку», «Основи психотерапії», «Психологічне консультування», що сприятиме підвищенню якості професійної підготовки психологів та інших фахівців гуманітарного напрямку навчання. Отримані результати щодо готовності до самопрощення як чинника психологічного благополуччя і зниження депресії у добровольців-ветеранів, психологічних чинників психологічної пружності і посттравматичного зростання учасників воєнно-політичних подій можуть стати основою для розробки тренінгових програм, спрямованих на особистісне зростання, відновлення адаптаційних ресурсів з метою посилення психологічної пружності.

Результати дисертації *впроваджено* в освітній процес Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана (довідка № 7/05 від 05.12.2023 р.) при викладанні дисциплін «Соціальна психологія», «Політична психологія», «Психологія соціальної взаємодії»; Інституту аналітичних досліджень і сучасної освіти (довідка № 1-12/1 від 01.12.2023 р.) при викладанні дисциплін «Психологія спілкування та міжособових стосунків», «Психологія індивідуальності»; Українського державного університету імені Михайла Драгоманова (довідка № 367 від 04.10.2023 р.) при викладанні дисципліни «Психологія».

Теоретичні та практичні напрацювання, представлені у дисертації, були використані у процесі психологічної реабілітації ветеранів, зокрема у психологічному консультуванні, у Благодійній організації «Благодійний фонд «Після Служби»» (довідка № 37 від 30.11.2023 р.); у процесі проведення груп психологічної підтримки у громадській організації «ХАЛОМ» (довідка № 289 від 04.12.2023 р.).

Апробація результатів дослідження. Головні положення дисертації висвітлювалися на науково-практичних конференціях, конгресах, круглих столах, семінарах, звітних сесіях, зокрема на *міжнародних конференціях в Україні*: Міжнародній науково-практичній конференції «Україна і світ: діалог мов та культур» (19-21 березня 2014, Київ), Міжнародній науково-практичній конференції «Педагогіка і психологія: напрямки та тенденції розвитку в Україні та світі» (14-15

квітня 2017, Одеса), Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні досягнення вітчизняних вчених у галузі педагогічних та психологічних наук» (3-4 березня 2017, Київ), Міжнародній науково-практичній конференції «Педагогіка і психологія: актуальні проблеми досліджень на сучасному етапі» (31 березня – 1 квітня 2017, Київ), Міжнародній науково-практичній конференції «Педагогіка і психологія: виклики і сьогодення» (5-6 травня 2017, Київ), Міжнародній науково-практичній конференції «Ключові питання наукових досліджень у сфері педагогіки та психології у ХХІ ст.» (26-27 січня 2018, Львів), I Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Шляхи удосконалення професійних компетентностей фахівців в умовах сьогодення» (28-29 травня 2020, Київ), LXXXII Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Розвиток науки в Україні під час воєнного стану» (30 березня 2022, Луцьк), LXXXIX Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Весняні наукові читання» (4 травня 2022, Івано-Франківськ), СХХІІІ Міжнародній інтернет-конференції «Розвиток науки та техніки в умовах воєнного стану» (3 травня 2023, Житомир), VII Міжнародній науково-практичній конференції «Інноваційний потенціал та правове забезпечення соціально-економічного розвитку України: виклик глобального світу» (17-18 травня 2023, Полтава), Українсько-польській науковій конференції «Психологія перед лицем російсько-української війни» (19-20 травня 2023, Львів), VIII Міжнародній науково-практичній конференції «Військова психологія у вимірах війни і миру: проблеми, досвід, перспективи» (22 вересня 2023, Київ), *міжнародних конференціях за кордоном*: X Mezinárodní vědecko-praktická konference «Věda a technologie: krok do budoucnosti – 2014» (27 unora – 5 březen 2014, Praha), XI International scientific and practical conference «Science and civilization-2015» (30 January – 7 February 2015, Sheffield), XI Miedzynarodowej naukowii-praktycznej konferencji «Strategiczne pytania swiatowej nauki – 2015» (7-15 lutego 2015, Przemysl), XIV International scientific and practical conference «Science and civilization-2018» (30 January – 7 February 2018, Sheffield), II International scientific and practical conference «International scientific innovations in human life» (25-27 August 2021, Manchester), III International scientific and practical conference «Modern scientific research: achievements, innovations and development prospects» (29-31 August 2021, Berlin), XI International scientific and practical conference «European scientific discussions» (12-14 September 2021, Rome), VI International scientific and practical conference «Innovations and prospects of world science» (2-4 February 2022, Vancouver), XXXVI International scientific and practical conference «Science for the XXI Century: A New Commitment» (July 7-8 2022, Chicago); *всеукраїнських конгресах та науково-практичних конференціях*: II Всеукраїнському конгресі із соціальної психології «Соціальна психологія сьогодні: здобутки і перспективи» (7-8 листопада 2019, Київ), III Всеукраїнській конференції з міжнародною участю «Психологічні виміри особистісної взаємодії суб'єктів освітнього простору в контексті гуманістичної парадигми» (31 березня 2020, Київ); *наукових конференціях, семінарах та круглих столах*: II Науковій конференції «Західноукраїнська психологія вчора та сьогодні, присвяченої С. Балею, О. Кульчицькому, Я. Цурковському» (12 березня 2018, Львів), Методологічному семінарі відділення психології, вікової фізіології та

дефектології НАПН України «Актуальні проблеми психологічної протидії негативним інформаційним впливам на особистість в умовах сучасних викликів» (8 квітня 2021, Київ), Семінарі «Політико-правова свідомість у становленні професіонала в умовах воєнного конфлікту» – захід НАПН України на виставці «Освіта та кар'єра – 2021» (9 квітня 2021, Київ), Всеукраїнському круглому столі «Психологія російсько-української війни: внутрішній погляд» (7 квітня 2022, Київ), Науково-практичному семінарі «Соціально-психологічні проблеми ідентичності в умовах воєнно-політичного протистояння» (18 січня 2023, Київ, Суми), Науково-практичному семінарі «Психологія соціальної ідентичності в умовах війни» (26 квітня 2023, Київ, Львів), I Всеукраїнській науково-практичній конференції з міжнародною участю «Актуальні проблеми клінічної психології, психотерапії та психологічного консультування» (17-18 жовтня 2023, Київ), VII Всеукраїнській науково-практичній конференції «Інтеграційні можливості сучасної психології та шляхи її розвитку» (27-28 жовтня 2023, Запоріжжя), а також на Звітних сесіях Інституту соціальної та політичної психології НАПН України (2020, 2021), засіданнях лабораторії психології мас і спільнот Інституту соціальної та політичної психології НАПН України (2020-2024).

Кандидатську дисертацію за темою «Особливості психологічних детермінант агресивних проявів особистості» зі спеціальності 19.00.01 – загальна психологія, історія психології захищено в спеціалізованій вченій раді Київського національного університету імені Тараса Шевченка у 2002 році. Матеріали та результати кандидатської дисертації в докторській дисертації не використовувались.

Публікації. Основний зміст дисертаційної роботи викладено у 61 публікації. Серед них: 2 розділи у колективних монографіях, 5 статей у закордонних наукових виданнях, проіндексованих у базі даних Web of Science Core Collection (1 – у співавторстві) та Scopus, 1 стаття – у зарубіжному науковому виданні в базі CrossRef, 27 статей у фахових виданнях, внесених до переліку, затвердженого МОН України, 5 свідоцтв на реєстрацію авторського права на науковий письмовий твір, 21 публікація апробаційного характеру.

Особистий внесок здобувача у працях, опублікованих разом із співавторами, полягає у концептуалізації (формулюванні проблеми, ідеї та цілей дослідження, аналізі останніх досліджень та публікацій), обґрунтуванні дослідницького інструментарію, проведенні емпіричного дослідження та зборі інформації, обробці та аналізі результатів за допомогою статистичних методів, формулюванні висновків з проведеного дослідження (Kravchuk, Khalanskyi, 2017; Kravchuk, Khalanskyi, 2019; Кравчук, Ковпак, 2020; Kravchuk, Khalanskyi, 2022).

Дисертацію виконано здобувачкою самостійно. Усі сформульовані положення та висновки обґрунтовано на основі особистих досліджень автора. У дисертації ідеї та розробки, які належать співавторам зазначених публікацій, не використовувалися.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел (1087 найменувань, із яких – 894 іноземними мовами), додатків. Робота містить 162 таблиці, з них 85 – в додатках,

32 рисунки, 23 додатки. Загальний обсяг дисертаційної роботи – 574 сторінки, з них 359 сторінок – основний обсяг.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність обраної проблеми, визначено об'єкт, предмет й мету, сформульовано завдання, описано методи дослідження, висвітлено наукову новизну, представлено теоретичне та практичне значення дослідження, наведено дані про апробацію результатів, публікації, структуру і обсяг дисертаційної роботи.

У **першому розділі** – «**Теоретико-методологічні засади дослідження прощення**» – висвітлено теоретико-методологічні основи дослідження прощення як соціально-психологічного феномена.

Прощення історично вважалось теологічним і філософським конструктом, зокрема концепт «прощення» приблизно до 1980-х років вивчався і висвітлювався в основному у межах релігійних практик і текстів.

Прощення постає одним з найскладніших і багатогранних феноменів, до вивчення якого зверталися філософи різних часів, зокрема Епіктет, М. Монтень, Ф. Аквінський, Ф. де Ларошфуко, А. Шопенгауер, Ф. Ніцше, В. Янкелевич, Х. Арендт, J. Murphy, Н. Horsbrugh, L. Allais, P. Hieronymi, A. Bash, E. Gamlund, C. Griswold та ін.

Загальнотеоретичним фундаментом психологічних досліджень з прощення були філософські роботи 1950-1960-х років, зокрема праці F. Heider (1958) і S. Wiesenhal (1969).

Вагомий внесок у розробку проблеми прощення здійснено R. Enright (1991, 1996), який спирався на теорії морального й когнітивного розвитку, і роботи якого тривалий час виступали методологічною основою подальших досліджень цього феномена.

Згідно *когнітивно-поведінкового підходу*, прощення концептуалізується як реакція на переступ (Scobie, Scobie, 1998; McCullough et al., 2000; Forster et al., 2020 та ін.) та виступає процесом подолання, що включає усунення когнітивних, афективних і поведінкових негативних наслідків провини (Worthington, 2013; Waldron, Kelley, 2008 та ін.).

Згідно *соціально-інтераціоналістського підходу*, прощення розглядається як феномен міжособової взаємодії, який пов'язаний з близькістю, довірою чи прихильністю (McCullough, Witvliet, 2002; Bies et al., 2016; Booth et al., 2018 та ін.). Прощення сприяє позитивним соціальним стосункам (Karremans, Aarts, 2007; McCullough, 2008; Karremans et al., 2011; Hong et al., 2020) і має соціальні переваги, що збільшують ймовірність відновлення стосунків (Raj, Wiltermuth, 2016).

Згідно *екзистенційного підходу*, в центрі уваги науковців знаходиться екзистенційне прощення як особистісний смисл; прощення характеризується безумовним характером і спрямоване на зниження екзистенційної провини; прощення розглядається як здатність простити свою недосконалість, як спосіб боротьби з відчаєм від екзистенційної провини (Frankl, 1959; Derrida, 2005; Steinhauer et al., 2009; Lewis, 2005; Van Tongeren et al., 2014; Breitbart, 2018 та ін.).

У працях науковців представлено концептуалізацію прощення як особистісного сенсу (Frankl, 1959), зцілення (Фромм, 2012), активного подолання негативної орієнтації по відношенню до кривдника і розвитку по відношенню до нього позитивної орієнтації (Gassin, Enright, 1995). Прощення розглядається як активний процес, що передбачає ціннісне ставлення, повагу до іншого, готовність до діалогу, розуміння суб'єкта та саморозуміння (Гусєв, 2017).

В *позитивній психології* прощення концептуалізується як психологічний чинник, що сприяє оптимальному функціонуванню, особистому психічному здоров'ю і гармонії у стосунках (Seligman, Csikszentmihalyi, 2000; Salovey et al., 2000; Linley et al., 2006; Hojjat, Cramer, 2013; Hojjat, Ayotte, 2013; Norman, 2017 та ін.).

В межах *диспозиціонального напрямку в психології особистості* прощення розглядається як особистісна риса, схильність до пробачення в широкому різноманітті міжособових ситуацій (Mullet et al., 1998; Peterson, Seligman, 2004; Worthington, Scherer, 2004 та ін.). Науковцями обговорюється можливість і необхідність визнання диспозиціонального прощення (Ashton et al., 1998; Emmons, 2000; Walker, Gorsuch, 2002; Wadhawan, Gaur, 2021; Ellett et al., 2022 та ін.).

У контексті психологічного аналізу феномена прощення заслуговує на особливу увагу проблема виокремлення певних типів прощення, оскільки дозволяє розкрити його багатогранний характер і особливості перспектив подальших досліджень.

Одне з ключових розрізень типів прощення, що розглядається у науковій літературі, – це прощення за рішенням і емоційне прощення, які відображають різні аспекти процесу прощення, наслідком яких є різні ефекти (Enright, 1996; Davis et al., 2015; Worthington, Wade, 2020; Exline, 2020 та ін.).

Дослідниками виокремлюються різні контексти прощення: прощення іншої людини, себе, ситуації/обставин (Thompson et al., 2005; Lijo, 2018 та ін.).

Радикальне прощення (Fiala, 2012; Lal, 2015; Типпінг, 2020), яке деякі вчені називають безумовним прощенням (Derrida, 2001; Garrard, McNaughton, 2003; Nussbaum, 2016) чи надихаючим прощенням (*aspirational forgiveness*) (Calhoun, 1992), характеризується відсутністю обов'язкових умов чи нормативних вимог, необхідних для того, щоб прощення відбулося. Не заперечується і не принижується значення обумовленого прощення (Derrida, 2015).

Прощення по-різному концептуалізується в колективістських і індивідуалістичних культурах (Al-Mabuk et al., 1995; Sandage et al., 2003; Kadiangandu et al., 2007; Hook et al., 2009; Joo et al., 2019; Kurniati et al., 2020 та ін.). Відмінності в прощенні за рішенням і емоційному прощенні пов'язані з різним значенням соціальної гармонії для різних культурних груп (Hook et al., 2012; Lichtenfeld et al., 2015; Kurniati et al., 2017; Ohtsubo et al., 2019 та ін.). В колективістському прощенні центральна роль належить мотиву підтримки соціальної гармонії, пошуку примирення і відновлення стосунків; представники колективістських культур з більшою готовністю висловлюють прощення за рішенням, ніж емоційне прощення (Kadiangandu et al., 2007; Watkins et al., 2011; Hook et al., 2013; Joo et al., 2019 та ін.). У колективістських культурах прощення в

основному має на меті підтримку стосунків, а не особистісну емоційну трансформацію.

Люди різняться між собою ставленням до переступу і мірою пошуку відплати за міжособові образи, зневагу, неприйняття і інші антагоністичні дії.

Помста і уникання виступають формами непростення після міжособового переступу чи ситуації образи (Orth et al., 2008; Barcaccia et al., 2018; Gerlsma et al., 2020 та ін.).

Показано зв'язок помсти з симптомами ПТСР (Kunst, 2011; Orth et al., 2006; Van Denderen et al., 2014 та ін.) та серцево-судинними проблемами (Miller et al., 1996; Witvliet et al., 2001 та ін.). Визначено, що, чим більше особи уникали інших або мстили, тим більше вони критикували і нападали на себе, і, як наслідок, більше повідомляли про депресивну симптоматику (наприклад, Barcaccia et al., 2020).

Отже, на сьогодні в психології немає однозначної дефініції концепту «простення», наявні суперечності в питаннях як теорії, так і методології дослідження феномена простення, бракує емпіричних досліджень щодо розуміння структури простення, його психологічних механізмів і чинників, видів, рівнів, ефектів. Наукові напрацювання у психології дають основу для концептуалізації простення як соціально-психологічного феномена та його розгляду як багатовимірного і різнорівневого явища, яке має багатокомпонентну структуру та включає в себе когнітивний, афективний, мотиваційний і конативний компоненти.

У другому розділі – **«Простення як соціально-психологічний феномен»** – проаналізовано психологічні чинники простення у науковій літературі; висвітлено психологічний зміст справжнього самопростення і псевдсамопростення, а також непростення злочинів проти людяності у сучасному науковому знанні; представлено інтегративно-структурну концепцію простення в міжособовій взаємодії суб'єктів воєнно-політичних подій.

Простення як складний, різнорівневий феномен характеризується емоційними, когнітивними, мотиваційними та конативними трансформаціями, які опосередковано досвідом соціальної взаємодії суб'єкта з іншими людьми.

Важливими психологічними чинниками простення виступають *соціальне пізнання* (Enright, 2001; Berry et al., 2005; McCullough et al., 2013; Sherman et al., 2014 та ін.), *когнітивна переоцінка* (Enright, Fitzgibbons, 2000; Malcolm, Greenberg, 2000; Enright, 2001 та ін.), *когнітивний контроль* (Wilkowski et al., 2010; Maier et al., 2019 та ін.), *емоційний інтелект* (Hodgson, Wertheim, 2007; Carvalho et al., 2010 та ін.), *мотиваційні зміни* (McCullough, Hoyt, 2002; Takada, Ohbuchi, 2013; Worthington, Sandage, 2016 та ін.), *риси особистості* (Fatfouta, Schroder-Abe, 2017; Lijo, 2018; Kaleta, Mrozs, 2021 та ін.), *емпатія* (Johnson et al., 2013; Worthington, Wade, 2020; Cornish et al., 2020 та ін.), *довіра* (Kurzban, 2003; Hewstone et al., 2006; Gomez et al., 2019 та ін.), *розуміння ненавмисності поведінки кривдника* (McCullough et al., 2003; Gordon et al., 2004; Eaton, Struthers, 2006 та ін.), *визнання відповідальності кривдником* (Holmgren, 2002; Wohl, McLaughlin, 2014; Riek et al., 2014 та ін.), *каяття зі сторони кривдника* (Enright, 2001; Karremans et al., 2005; Vono et al., 2008 та ін.), *вибачення* (Pineda-Marin et al., 2019; Zhang et al., 2019;

Kaleta, Mroz, 2021 та ін.), *статевої і вікові відмінності* (Toussaint, Webb, 2005; Wade, Goldman, 2006; Kane et al., 2019 та ін.).

Справжнє самопрощення є багатовимірним конструктом, який можна визначити як процес визнання кривдником свого переступу, не потураючи і не виправдовуючи своїх дій, визнання своєї відповідальності за переступ (Hall, Fincham, 2005; Wenzel et al. 2012; Gamlund, 2014 та ін.). За справжнього самопрощення відбувається процес особистісного розвитку, зростання і змін (Wohl et al., 2008; Woodyatt et al., 2017; Webb et al., 2017 та ін.).

Значне зростання інтересів вчених до феномена прощення і введення проблематики прощення в політику пов'язано з проблемою ставлення до злочинів проти людяності. Застосування колективної відповідальності на практиці виявляється ефективним обіленням (whitewash) військових злочинців, оскільки такий підхід передбачає забуття акторів злочинів (De Greiff, 2002; Arendt, 2003; Garrido-Rodríguez, 2008 та ін.). Структура «логіки» прощення не відповідає політичній і юридичній логіці примирювальних процесів (Derrida, 2003; Chaouad, 2012 та ін.).

Політичне прощення має прагматичну мету (Lefranc, 2004). Помилування після некоректних судових процесів і безумовні амністії після злочинів проти людяності призводять до проблеми переживання несправедливості. Політичне прощення здійснює надмірний тиск на жертв (Rondeau, 2017). Роздуми про несправедливість після втрати передбачають вищий рівень симптомів ускладненого горя (Lederach, 2007; Eisma et al., 2015 та ін.).

Примус, пропозиція чи нав'язування державною владою прощення порушує логіку безоплатності чи чистоти прощення (Derrida, 2003; Brounéus, 2003; Gomez et al., 2019; Minami, 2020 та ін.). Саме через включення прощення до політико-правового контексту, воно стає синонімом безкарності і несправедливості.

Політика і прощення є два незалежні феномени, оскільки сферою прощення є міжособові стосунки, а не політичні чи правові відносини. Прощення у міжособовій взаємодії жертви і кривдника є процесом, окремим від політичних цілей. Справжнє прощення не може бути політичним актом. Включення прощення в сферу політики спотворює, знецінює значення справжнього прощення, змінює його основні риси, скасовує винятковий і унікальний характер.

Актуальність розробки інтегративно-структурної концепції прощення полягає насамперед у тому, що психологічний зміст прощення у контексті взаємодії суб'єктів воєнно-політичних подій не набув достатнього висвітлення в науковому просторі.

Постановка проблематики концептуалізації прощення у міждисциплінарному дискурсі виводить нас у площину певних принципово значимих положень *інтегративно-структурної концепції прощення у взаємодії суб'єктів воєнно-політичних подій*.

Інтегративно-структурна концепція прощення у взаємодії суб'єктів воєнно-політичних подій спирається на використання методології суб'єктно-вчинкового, структурно-функціонального, екопсихологічного та синергетичного підходів та

відображає критерії, компоненти, типи, механізми, чинники, рівні, функції, ефекти прощення, його соціально-психологічний контекст і ресурс.

Злочини проти людяності та інші тяжкі злочини не підлягають прощенню і вимагають справедливого покарання.

Феномен прощення розглядається нами як прояв суб'єктної активності, спрямованої на усвідомлення змісту переступу/кривди і трансформацію ставлення до них, як власний вибір суб'єкта – активного автора вчинків – та має процесуальний і синергетичний характер. *Прощення* – це багатовимірне і різнорівневе явище, включає когнітивний, афективний, мотиваційний і конативний компоненти та являє собою: по-перше, нелінійний і нерівномірний процес у просторово-часовому і когнітивно-мотиваційному вимірах свідомої відмови суб'єкта від думок про завдану шкоду, зумовлених нею негативних емоцій, прагнення до помсти та заміни їх більш нейтральними і/або позитивними; по-друге, особистісний ресурс подолання, який є чинником психологічної пружності і посттравматичного зростання.

Процес прощення характеризується думками, мотивацією і переживаннями, що дають змогу людині відчувати себе його свідомим, активним суб'єктом, який переосмислює переступ/кривду в просторово-часовому і когнітивно-мотиваційному вимірах та вільно й гнучко рухається на *внутрішньоособистісному і міжособовому рівнях*. Прощення не є жорсткою послідовністю строго визначених етапів і набору завдань, які необхідно вирішити.

У міжособовому процесі прощення завжди присутня інша особа незалежно від її позиції як учасника. Прощення передбачає *інтраіндивідуальну просоціальну трансформацію* думок, емоцій, мотивації, поведінки.

Феномен прощення має *багатокомпонентну структуру* і включає в себе когнітивний, афективний, мотиваційний і конативний компоненти.

Когнітивний компонент процесу прощення в міжособовій взаємодії пов'язаний із переосмисленням і трансформацією ставлення до кривдника та ситуації образи і супроводжується подоланням негативних суджень. Позитивна переоцінка мотивів кривдника, ситуації образи, змісту емоційних подій та надання їм нового значення правлять за ефективну стратегію регулювання емоцій і трансформації ситуації шкоди в менш стресогенну. На когнітивному рівні *значущими психологічними механізмами* готовності до прощення в міжособовій взаємодії постають позитивна переоцінка завданої шкоди, соціальний інтелект і самоконтроль.

Емоційний компонент процесу прощення в міжособовій взаємодії реалізується шляхом подолання скривдженням суб'єктом негативних афектів і заміни їх більш нейтральними і/або позитивними. *Психологічними механізмами* готовності до прощення на емоційному рівні є емоційний інтелект та емпатія.

В процесі прощення у міжособовій взаємодії жертва проходить через певні *мотиваційні зміни* (від мотивації помсти, відчуження, уникання до просоціальної мотивації, завдяки яким стає все більш мотивованою до примирення і доброзичливості до кривдника) і *просоціальні зміни в поведінці* по відношенню до кривдника.

Багатовимірність і різнорівневність феномена прощення зумовлюються його складною структурою та характеризуються різними типами готовності до прощення: 1) *готовність до реституційного прощення заснована на відшкодуванні*: якщо особа отримає назад те, що втратила через переступ/кривду, якщо отримає компенсацію за свої страждання, тоді зможе пробачити; 2) *готовність до прощення через очікування інших*: особа зможе простити, якщо її спонукають до цього інші; 3) *готовність до релігійного прощення: на виконання вимог своєї релігії*; 4) *готовність до прощення як засобу досягнення соціальної гармонії*: особа зможе простити, оскільки це сприяє відновленню соціальної гармонії і хороших відносин в суспільстві; 5) *готовність до безумовного прощення*: особа зможе пробачити без будь-яких умов, з любові до кривдника, оскільки відчуває щире любов до нього/неї, і поведінка кривдника, яка ущемлює, не відбивається на любові до нього/неї.

Мотиваційні зміни визначають готовність до прощення, прощення за рішенням і/або емоційне прощення, які пов'язані між собою.

Зміни *конативного компонента* прощення постають як відмова від помсти і/або уникання та вияв доброзичливої поведінки.

Процес прощення характеризується переживаннями, які дають змогу людині відчувати себе в якості свідомого, активного суб'єкта – автора думок, інтерпретацій, переоцінок, реальних і потенційних вчинків.

Прощення в міжособовій взаємодії постає як процес, у якому відповіді суб'єкта на завдану шкоду зумовлено такими *психологічними механізмами*, як позитивна переоцінка, соціальний інтелект, емпатія, прийняття відповідальності, емоційний інтелект, самоконтроль.

Сприймання ситуації переступу, оцінка і переоцінка визначаються каузальною атрибуцією як механізмом міжособового сприйняття і розуміння.

Процес прощення визначається *соціальним інтелектом* як механізмом соціального пізнання, як загальної пізнавальної здібності, що забезпечує пізнання, орієнтацію в життєвих відносинах особистості із соціальною дійсністю, а також соціальну адаптацію. Здатність розпізнавати структуру міжособових ситуацій у динаміці, вміння аналізувати складні ситуації взаємодії людей, відчуття зміни змісту ситуації при включенні в комунікацію різних учасників, здатність передбачати подальші вчинки людей на основі аналізу реальних ситуацій спілкування зумовлюють процес прощення.

Процес прощення зумовлено *багатократними позитивними переоцінками* ракурсу сприйняття переступу, зокрема переоцінками мотивів кривдника, ситуації образи, ставлення скривдженого суб'єкта до кривдника через зміну свого розуміння емоційних подій, надання їм нового значення. Позитивні переоцінки відіграють важливу роль у переосмисленні міжособового переступу, виступають в якості ефективної стратегії регулювання емоцій і трансформації ситуації переступу в менш стресогенну.

Процес прощення визначається *емоційним інтелектом* як здатністю до розуміння і управління емоціями. Внутрішньоособистісний і міжособовий

інтелекти, розуміння своїх і чужих емоцій, управління своїми емоціями і контроль експресії зумовлюють процес прощення.

Процес прощення у міжособовій взаємодії зумовлений певними стратегіями первинного і вторинного особового контролю поведінки, зовнішніх реалій соціального чи фізичного оточення суб'єкта як копінг-стратегій, спрямованих на досягнення намічених цілей, бажаних результатів і відчуття самоефективності.

Значну роль в процесі прощення у міжособовій взаємодії відіграють *інтерпретуючий первинний контроль*, мета якого полягає у розумінні чи інтерпретації об'єктивних умов з метою справляння з ними, наприклад, розуміння сутності проблеми з метою її рішення і/або *інтерпретуючий вторинний контроль*, мета якого полягає у виявленні смислу чи доцільності існуючої реальності (об'єктивних умов), щоб отримати більш глибоке задоволення від неї (визначення даних стратегій за Ф. Ротбаумом (Rothbaum et al., 1982)).

Емпатія у формі співчуття і співпереживання є психологічним механізмом прощення. В процесі прощення у міжособовій взаємодії емпатія відкриває можливість до когнітивних, емоційних, мотиваційних і поведінкових змін суб'єкта, готовності до конструктивної взаємодії, в якій суб'єкт здатний почути і зрозуміти переживання, стани, слова і дії іншої особи, здатний до співчуття і співпереживання. В процесі прощення у міжособовій взаємодії жертва проходить через певні просоціальні мотиваційні зміни: стає менш мотивованою до помсти і більш мотивованою до доброзичливості і примирення.

Визнання відповідальності кривдником за власні вчинки виступає психологічним механізмом прощення.

Критеріями прощення в міжособовій взаємодії виступають подолання негативних афектів і суджень щодо кривдника; заміна негативних емоцій/почуттів до кривдника більш нейтральними і/або позитивними; відмова від мстивої поведінки щодо кривдника; брак мотивації уникання щодо кривдника; доброзичливість до кривдника.

Негативними вимірами прощення є прагнення до помсти, мстива поведінка та уникання. *Позитивним виміром прощення* є доброзичливість до кривдника.

Процес прощення в міжособовій взаємодії характеризується просоціальними змінами на континуумі настановлень від прагнення до помсти – до доброзичливості.

Вважаємо, що процес прощення у міжособовій взаємодії виконує такі *функції*: регуляторну, трансформаційну, експресивну, пізнавальну, стабілізаційну, інформаційну, стимуляційну, координувальну, сигнальну.

Психологічними ефектами процесу прощення у міжособовій взаємодії є такі: поліпшення психічного здоров'я, підвищення психологічного благополуччя, посилення психологічної пружності, посттравматичне зростання, послаблення агресивних і депресивних проявів, зниження прагнення до помсти.

В основу концепції покладено *структурно-змістову модель прощення* (див. рис. 1), яка дає можливість визначити психологічні закономірності прощення у взаємодії суб'єктів воєнно-політичних подій.

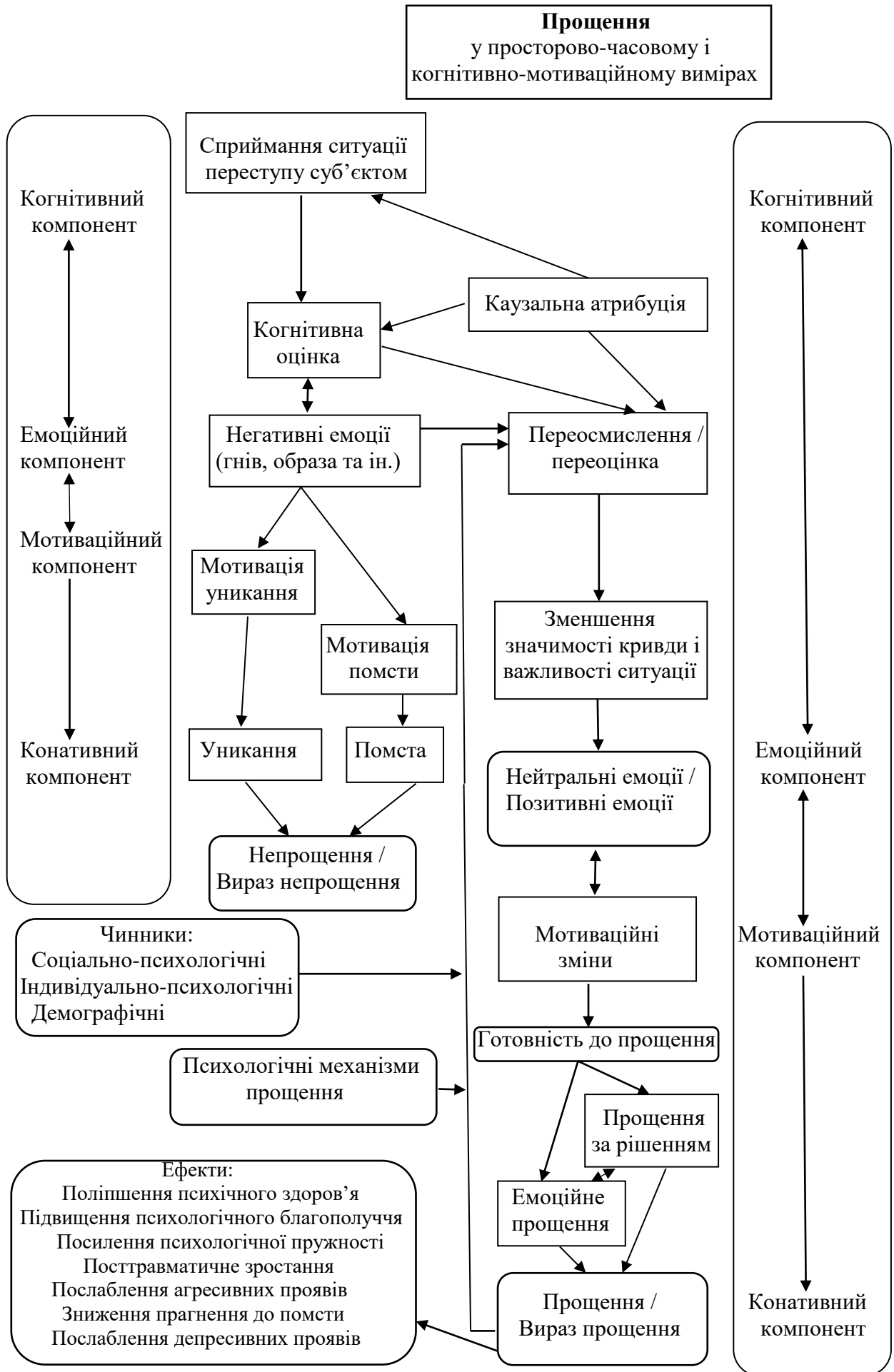

Рис. 1. Структурно-змістова модель прощення в міжособовій взаємодії суб'єктів воєнно-політичних подій

У третьому розділі – **«Організація емпіричного дослідження прощення у взаємодії суб'єктів воєнно-політичних подій»** – обґрунтовано методологічні особливості реалізації емпіричної частини дослідження, її етапи та процедури.

Виходячи з основних положень суб'єктно-вчинкового, структурно-функціонального, екопсихологічного і синергетичного підходів, розроблено структуру емпіричного дослідження феномена прощення.

В емпіричному дослідженні задіяно 4858 респондентів (в пілотажному – 2067 осіб та в основному – 2791 особи).

При формуванні цільових вибірок учасників дослідження враховано стать, вік, національність, статус учасника дослідження, регіон постійного проживання до російсько-української війни, основний рід занять, сповідання віри/релігії.

Стосовно визначення віку в діапазоні від 25 до 60 років враховано зміни за віковою класифікацією Всесвітньої організації охорони здоров'я, де молодий вік – 25-44 роки, а середній вік – 45-60 років.

Було сформовано вибірки респондентів молодого і середнього віку, оскільки в наукових дослідженнях виявлено, що люди похилого віку більш готові прощати, ніж люди середнього і молодого віку (Mullet et al., 1998; Cheng, Yim, 2008).

За *цільові групи* було взято: добровольців-ветеранів чоловічої статі; цивільних чоловіків і жінок, які не брали участі у воєнних діях; дружин активних учасників бойових дій; внутрішньо переміщених жінок. Додатковими групами були: цивільні особи, яких війна зачепила емоційно й морально, але не фізично; внутрішньо переміщені жінки, які покинули в зоні воєнних дій своїх близьких; внутрішньо переміщені особи, які втратили родичів.

Основною цільовою групою були добровольці-ветерани, які проявили свою суб'єктну активність, ставши на захист країни з мужнім спротивом повномасштабній російській збройній агресії, жертвуючи власним фізичним і психічним здоров'ям та життям.

На кожному з восьми етапів основного дослідження застосовано адекватні методи математичної статистики для обробки отриманих даних.

У четвертому розділі – **«Результати емпіричного дослідження прощення у взаємодії суб'єктів воєнно-політичних подій»** – представлено результати емпіричної частини дослідження, в котрій верифікуються основні положення і припущення інтегративно-структурної концепції прощення у взаємодії суб'єктів воєнно-політичних подій.

За методом тематичного аналізу визначено певні відмінності між групами респондентів в особливостях суб'єктивних інтерпретацій концепту «прощення».

У *добровольців-ветеранів* виявлено такі найчастотніші теми, через які визначаються особливості розуміння прощення в міжособовій взаємодії на *когнітивному рівні*: прийняття ситуації переступу/кривди (26,06 % у текстах), міркування над причинами переступу/кривди (12,73 % у текстах), зв'язок із вірою в Бога (11,52 % у текстах). У *цивільних чоловіків* на *когнітивному рівні* розуміння

прощення представлено як прийняття ситуації переступу/кривди (22,58 % у текстах), зв'язок із вірою в Бога (19,35 % у текстах), міркування над причинами переступу/кривди (15,05 % у текстах), розуміння між людьми (11,83 % у текстах), забування переступу/кривди (8,60 % у текстах). У *дружин активних УБД на когнітивному рівні* прощення найчастіше відображено як прийняття ситуації переступу/кривди (30,65 % у текстах), розуміння між людьми (24,19 % у текстах), міркування над причинами переступу/кривди (22,58 % у текстах), забування переступу/кривди (17,74 % у текстах), зв'язок із вірою в Бога (16,13 % у текстах), брак повторення негативних думок (14,52 % у текстах), збереження пам'яті про переступ/кривду за браку образи (9,68 % у текстах).

У *добровольців-ветеранів емоційний компонент* прощення яскраво не відобразився. У *цивільних чоловіків* найчастотнішими темами були: відпущення негативних переживань (19,35 % у текстах), зв'язок зі спокоєм (10,75 % у текстах), зв'язок з любов'ю (7,53 % у текстах), а в *дружин активних УБД* – відпущення негативних переживань (41,94 % у текстах), зв'язок зі співчуттям (30,65 % у текстах), зв'язок з довірою (29,03 % у текстах), зв'язок з любов'ю (25,81 % у текстах), зняття психологічного напруження (22,58 % у текстах), зв'язок з позитивними емоціями (20,97 % у текстах), позбавлення почуття провини (17,74 % у текстах), зв'язок з душевною теплотою (16,13 % у текстах), зв'язок зі спокоєм (14,52 % у текстах), зв'язок з надією (12,90 % у текстах), позбавлення агресивності (9,68 % у текстах).

Найчастотнішими темами, які описують особливості прощення на *конативному рівні* в *добровольців-ветеранів* та *цивільних чоловіків*, є доброзичливе ставлення (відповідно 21,82 % та 34,41 % у текстах) і відновлення стосунків (відповідно 17,58 % та 22,58 % у текстах). У *цивільних жінок*, *дружин активних УБД* та *ВПО жіночої статі* – це також конструктивна поведінка (відповідно 16,37 %, 17,74 %, 16,98 % у текстах) і перехід до мирних стосунків (відповідно 9,25 %, 14,52 %, 21,38 % у текстах).

За методом тематичного аналізу визначено певні відмінності між групами респондентів в особливостях суб'єктивних інтерпретацій *умов непростення*.

Найчастотнішими темами непростення в міжособовій взаємодії в усіх п'яти групах респондентів виявлено кривду близьким людям, убивство і брак щирого каяття.

У *добровольців-ветеранів* умови непростення в міжособовій взаємодії відображуються через такі найчастотніші теми: кривда близьким людям (41,42 % у текстах), убивство (31,95 % у текстах), зрада (30,18 % у текстах), брак щирого каяття (29,59 % у текстах), насильство (23,08 % у текстах), навмисні дії кривдника (21,30 % у текстах), значні втрати від кривди (18,93 % у текстах).

Визначено, що загалом для значного відсотка респондентів серед *добровольців-ветеранів* (45,28 %), *цивільних чоловіків і жінок* (відповідно 50,81 % та 71,22 %), *дружин активних УБД* (69,74 %), *ВПО жіночої статі* (72,87 %) в міжособовій взаємодії в ситуації кривди/образи, щоб простити кривдника, важливими є його/її щирі каяття і вибачення за скоєне. За коефіцієнтом кореляції Ч. Спірмена в усіх п'яти групах респондентів виявлено явно виражені позитивні

значущі кореляційні зв'язки міри важливості щирості каяття і вибачення кривдника за скоєне з готовністю до прощення іншого в міжособовій взаємодії (відповідно r в межах від 0,33 до 0,57, $p < 0,001$).

Визначено, що для значного відсотка респондентів серед добровольців-ветеранів (37,26 %), цивільних чоловіків і жінок (відповідно 43,55 % та 66,57 %), дружин активних УБД (56,58 %), ВПО жіночої статі (45,21 %) в міжособовій взаємодії в ситуації кривди/образи, щоб простити кривдника, важливим є його/її визнання відповідальності за скоєне. Виявлено, що в усіх п'яти групах респондентів наявні явно виражені позитивні значущі кореляційні зв'язки міри важливості визнання відповідальності кривдником за скоєне з готовністю до прощення іншого в міжособовій взаємодії (відповідно r в межах від 0,36 до 0,57, $p < 0,001$).

Визначено, що переважна більшість респондентів серед добровольців-ветеранів (93,40%), цивільних чоловіків і жінок (відповідно 86,29 % та 89,53 %), дружин активних УБД (93,42 %), ВПО жіночої статі (93,09 %) вважають, що злочини проти людяності не підлягають прощенню.

Переважає більшість респондентів серед добровольців-ветеранів (100 %), цивільних чоловіків і жінок (відповідно 85,48 % та 86,63 %), дружин активних УБД (92,11 %), ВПО жіночої статі (84,57 %) негативно ставиться до ідеї примирення з загарбниками/ворогами України.

Визначено, що більшість респондентів серед добровольців-ветеранів (61,79 %), цивільних чоловіків і жінок (відповідно 62,90 % та 80,23 %), дружин активних УБД (72,37 %), ВПО жіночої статі (63,30 %) вважає, що прощення в міжособовій взаємодії – це в більшій мірі добро, ніж зло.

Виявлено відмінності в структурі розуміння концепту «людина, яка схильна до прощення в міжособовій взаємодії» у добровольців-ветеранів, цивільних чоловіків, цивільних жінок, дружин активних учасників воєнних дій, ВПО жіночої статі. За допомогою методу головних компонентів проводилася факторизація отриманих емпіричних даних. Факторний аналіз здійснено з варімакс-обертанням із нормалізацією Кайзера ознак семантичного диференціалу, що змістовно характеризують особливості розуміння концепту «людина, яка схильна до прощення в міжособовій взаємодії».

У добровольців-ветеранів в структурі розуміння концепту «людина, яка схильна до прощення в міжособовій взаємодії» виокремлено два фактори, які пояснюють 70,1 відсотків загальної дисперсії змінних: 1) життєрадісність, активність, відчуття щастя, успішність, несхильність до почуття провини і сорому (62,04 % дисперсії змінних); 2) задоволеність з надіями і оптимізмом (8,04 % дисперсії змінних). Оцінено критерій адекватності вибірки Кайзера-Мейєра-Олкіна (0,89) та критерій сферичності Бартлетта ($p < 0,001$).

В чотирьох групах респондентів (добровольців-ветеранів; цивільних осіб, яких війна зачепила емоційно й морально, але не фізично; внутрішньо переміщених жінок, які покинули в зоні воєнних дій своїх близьких; внутрішньо переміщених осіб, які втратили родичів) виокремлено: 1) значущі зворотні зв'язки помсти у відповідь на кривду з прощенням за рішенням (відповідно r в межах від -0,27 до -

0,52, $p < 0,05$), емоційним прощенням (відповідно p в межах від -0,52 до -0,61, $p < 0,001$); 2) значущі зворотні зв'язки уникання у відповідь на кривду з прощенням за рішенням (відповідно p в межах від -0,26 до -0,35, $p < 0,05$), емоційним прощенням (відповідно p в межах від -0,50 до -0,64, $p < 0,001$); 3) значущі прямі зв'язки доброзичливості у відповідь на кривду з прощенням за рішенням (відповідно p в межах від 0,35 до 0,52, $p < 0,01$), емоційним прощенням (відповідно p в межах від 0,43 до 0,63, $p < 0,001$).

Визначено, що у *добровольців-ветеранів* прагнення до помсти у відповідь на кривду в міжособовій взаємодії більш виражено на значущому рівні ($p = 0,008$), ніж у цивільних чоловіків. Виявлено, що у *дружин активних УБД, ВПО жіночої статі, цивільних жінок* не виявлено значущих відмінностей прагнення до помсти у відповідь на кривду в міжособовій взаємодії ($p = 0,287$).

Визначено, що у *добровольців-ветеранів* прагнення до помсти у відповідь на кривду в міжособовій взаємодії негативно значущо пов'язане з інтересом і емоційною насиченістю життя ($p = -0,56$, $p < 0,001$); задоволеністю стосунками з іншими людьми ($p = -0,55$, $p < 0,001$); задоволеністю своїми дружніми та близькими стосунками ($p = -0,52$, $p < 0,001$); розумінням важливості своєї діяльності в житті ($p = -0,47$, $p < 0,001$); щасливим сімейним життям ($p = -0,46$, $p < 0,001$); контролем подій власного життя ($p = -0,46$, $p < 0,001$); психологічною пружністю ($p = -0,43$, $p < 0,001$); задоволеністю самореалізацією ($p = -0,38$, $p < 0,001$); психічним здоров'ям ($p = -0,37$, $p < 0,001$); розумінням свого призначення у житті ($p = -0,36$, $p < 0,01$); добрим душевним станом ($p = -0,35$, $p < 0,001$); сприянням добру ($p = -0,29$, $p < 0,001$). У *цивільних чоловіків* – також із відчуттям щастя ($p = -0,42$, $p < 0,001$).

Визначено, що у *добровольців-ветеранів* виявлено прямі значущі явно виражені кореляційні зв'язки прагнення до помсти загарбникам/ворогам України з національною ідентичністю ($p = 0,76$, $p < 0,001$), громадянською ідентичністю ($p = 0,68$, $p < 0,001$), психологічною пружністю ($p = 0,61$, $p < 0,001$).

Визначено певні відмінності в особливостях типів готовності до прощення в п'яти групах респондентів.

У *цивільних чоловіків* готовність до реституційного прощення є більш вираженою, ніж у цивільних жінок на значущому рівні ($p = 0,045$). Не виявлено значущих відмінностей між *добровольцями-ветеранами* і *цивільними чоловіками* в готовності до реституційного прощення в міжособовій взаємодії ($p = 0,133$). Не виявлено значущих відмінностей в готовності до реституційного прощення між *цивільними жінками, дружинами активних УБД, ВПО жіночої статі* ($p = 0,238$).

У *цивільних чоловіків* виявлено явно виражені зворотні кореляційні зв'язки готовності до реституційного прощення з відчуттям щастя ($p = -0,67$, $p < 0,001$); розумінням важливості своєї діяльності у житті ($p = -0,78$, $p < 0,001$); щасливим сімейним життям ($p = -0,54$, $p < 0,001$); розумінням свого призначення у житті ($p = -0,31$, $p < 0,01$); задоволеністю стосунками з іншими людьми ($p = -0,34$, $p < 0,01$).

У *добровольців-ветеранів* готовність до релігійного прощення в міжособовій взаємодії є більш вираженою, ніж у цивільних чоловіків ($p = 0,003$). У *дружин активних УБД* готовність до релігійного прощення в міжособовій взаємодії є більш вираженою, ніж у цивільних жінок і ВПО жіночої статі ($p = 0,008$).

Готовність до прощення *через очікування інших* є виразнішою в цивільних чоловіків порівняно з цивільними жінками ($p < 0,001$). У *ВПО жіночої статі* готовність до прощення через очікування інших є менш вираженою, ніж у цивільних жінок і дружин активних УБД ($p < 0,001$).

Виявлено, що у *цивільних чоловіків* і *цивільних жінок* готовність до прощення через очікування інших в міжособовій взаємодії позитивно значущо пов'язана із сприянням добру (відповідно у цивільних чоловіків $p = 0,52$, $p < 0,001$; у цивільних жінок $p = 0,33$, $p < 0,001$). У *цивільних жінок* – також з щасливим сімейним життям ($p = 0,36$, $p < 0,001$).

Виявлено, що у *добровольців-ветеранів* готовність до прощення як засобу досягнення соціальної гармонії є більш вираженою, ніж у цивільних чоловіків на значущому рівні ($p < 0,001$). У *цивільних чоловіків, цивільних жінок, дружин активних УБД, ВПО жіночої статі* – виявлено явно виражені значущі позитивні зв'язки такої готовності із задоволеністю життям (відповідно p в межах від 0,31 до 0,39, $p < 0,01$); відчуттям щастя (відповідно p в межах від 0,32 до 0,35, $p < 0,01$); розумінням важливості своєї діяльності у житті (відповідно p в межах від 0,35 до 0,41, $p < 0,01$); сприянням добру (відповідно p в межах від 0,32 до 0,42, $p < 0,01$); задоволеністю стосунками з іншими людьми (відповідно p в межах від 0,26 до 0,42, $p < 0,01$); щасливим сімейним життям (відповідно p в межах від 0,32 до 0,34, $p < 0,01$); добрим душевним станом (відповідно p в межах від 0,31 до 0,34, $p < 0,05$).

Визначено, що у *цивільних жінок* готовність до безумовного прощення є більш вираженою, ніж у цивільних чоловіків на значущому рівні ($p = 0,031$). Не виявлено значущих відмінностей в готовності до безумовного прощення між добровольцями-ветеранами і цивільними чоловіками ($p > 0,05$). Не виявлено значущих відмінностей в готовності до безумовного прощення між цивільними жінками, дружинами активних УБД, ВПО жіночої статі ($p > 0,05$).

У *добровольців-ветеранів* готовність до безумовного прощення значущо позитивно пов'язана із сприянням добру ($p = 0,32$, $p < 0,001$). У *цивільних осіб чоловічої статі* такий зв'язок є більш сильним ($p = 0,66$, $p < 0,001$).

Виявлено, що готовність до безумовного прощення значущо обернено пов'язана із мстивістю у *добровольців-ветеранів* ($p = -0,507$, $p < 0,001$) та *цивільних чоловіків* ($p = -0,524$, $p < 0,001$).

У *всіх жіночих групах* виокремлено позитивні зв'язки *готовності до безумовного прощення* з відчуттям щастя (відповідно p в межах від 0,329 до 0,334, $p < 0,01$) та задоволеністю стосунками з людьми (відповідно p в межах від 0,32 до 0,38, $p < 0,01$). У *всіх жіночих групах* та в *цивільних чоловіків* ця готовність пов'язана також із задоволеністю життям (відповідно p в межах від 0,32 до 0,37, $p < 0,01$), щасливим сімейним життям (відповідно p в межах від 0,30 до 0,34, $p < 0,01$) і добрим душевним станом (відповідно p в межах від 0,31 до 0,38, $p < 0,01$).

У *добровольців-ветеранів* і *цивільних чоловіків* виявлено значущі ($p < 0,001$) явно виражені позитивні кореляційні зв'язки психологічної пружності з інтерпретуючим первинним контролем (відповідно $p = 0,358$ та $p = 0,361$) і інтерпретуючим вторинним контролем (відповідно $p = 0,397$ та $p = 0,403$). Визначено явно виражені значимі прямі зв'язки готовності до прощення іншого, готовності до

самопрощення і готовності до прощення ситуації з інтерпретуючим первинним і інтерпретуючим вторинним контролем ($p < 0,01$). Прощення потребує певної контекстуалізації або когнітивної переоцінки подій з метою розуміння намірів і поведінки кривдника, зменшення емоційного впливу ситуації переступу.

Виявлено, що у *добровольців-ветеранів* готовність до прощення іншого в міжособовій взаємодії значущо позитивно корелює (за коефіцієнтом кореляції Ч. Спірмена) із співробітництвом ($p = 0,38$, $p < 0,001$) та альтруїстичністю ($p = 0,33$, $p < 0,001$) як типами міжособових стосунків, а також обернено корелює з прямолінійно-агресивним типом міжособових стосунків ($p = -0,35$, $p < 0,001$) та індексом агресивності ($p = -0,36$, $p < 0,001$). У *цивільних чоловіків* виявлено більш сильніші такі кореляційні зв'язки.

Визначено, що у *добровольців-ветеранів* і *цивільних чоловіків* готовність до прощення іншого в міжособовій взаємодії значущо позитивно корелює (за коефіцієнтом кореляції Ч. Спірмена) із позитивною переоцінкою (відповідно $p = 0,69$, $p < 0,001$ та $p = 0,66$, $p < 0,001$), плануванням вирішення проблеми (відповідно $p = 0,65$, $p < 0,001$ та $p = 0,58$, $p < 0,001$), прийняттям відповідальності (відповідно $p = 0,59$, $p < 0,001$ та $p = 0,51$, $p < 0,001$), самоконтролем (відповідно $p = 0,447$, $p < 0,001$ та $p = 0,452$, $p < 0,001$), пошуком соціальної підтримки (відповідно $p = 0,39$, $p < 0,001$ та $p = 0,46$, $p < 0,001$).

У *добровольців-ветеранів* виявлено обернені явно виражені значущі кореляційні зв'язки (за коефіцієнтом кореляції Ч. Спірмена) готовності до прощення в міжособовій взаємодії з утечею-униканням ($p = -0,46$, $p < 0,001$) та конфронтаційним копінгом ($p = -0,32$, $p < 0,01$). У *цивільних чоловіків* – також із дистанціюванням ($p = -0,36$, $p < 0,001$).

З метою виявлення психологічних механізмів готовності до прощення в міжособовій взаємодії визначено особливості факторного аналізу окремо на вибірках *добровольців-ветеранів* і *цивільних чоловіків*, які не брали участь у воєнних діях. У *добровольців-ветеранів* та у *цивільних чоловіків*, які не брали участь у воєнних діях, згідно результатам окремих факторних аналізів з варімакс-обертанням із нормалізацією Кайзера, був виокремлений єдиний фактор, який пояснює відповідно 61,520 та 62,171 відсотків загальної дисперсії змінних (див. табл. 1).

Таблиця 1

Психологічні механізми готовності до прощення в міжособовій взаємодії: факторні навантаження (на вибірці *добровольців-ветеранів* та *цивільних-чоловіків*)

Фактори	Показники	Факторні навантаження (на вибірці <i>добровольців-ветеранів</i>)	Факторні навантаження (на вибірці <i>цивільних чоловіків</i>)
Перший	Позитивна переоцінка	0,728	0,718
	Внутрішньоособистісний емоційний інтелект	0,724	0,750
	Міжособовий емоційний інтелект	0,728	0,742

Емпатія	0,660	0,669
Соціальний інтелект	0,771	0,815
Готовність до прощення іншого	0,941	0,948
Самоконтроль	0,809	0,766
Прийняття відповідальності	0,876	0,864

Критерій адекватності вибірки Кайзера-Мейєра-Олкіна відповідно для двох груп респондентів становить 0,831 та 0,861; критерій сферичності Бартлетта $p < 0,001$. Обидва критерії свідчать про достатню адекватність факторних аналізів. У відповідності зі змістом показників, що мають значущі навантаження, фактор інтерпретується як готовність до прощення в міжособовій взаємодії.

Таким чином, виявлено, що психологічними механізмами готовності до прощення в міжособовій взаємодії постають: прийняття відповідальності, самоконтроль, соціальний інтелект, позитивна переоцінка, міжособовий емоційний інтелект, внутрішньоособистісний емоційний інтелект, емпатія.

П'ятий розділ – «Психологічні чинники відновлення адаптаційних ресурсів учасників воєнно-політичних подій у контексті прощення і самопрощення» – присвячений результатам емпіричного дослідження особливостей психологічних чинників відновлення адаптаційних ресурсів, серед яких головними є психологічна пружність і задоволеність життям у контексті прощення і самопрощення; чинники психологічної пружності українських громадян, які отримали тимчасовий захист у країнах ЄС; готовність до самопрощення як предиктор психологічного благополуччя добровольців-ветеранів; чинники посттравматичного зростання учасників воєнно-політичних подій; сприймання батьківських практик виховання як предиктор готовності до прощення і самопрощення.

Виявлено певні відмінності в конфігурації кореляційних зв'язків психологічної пружності з індивідуально-психологічними характеристиками в різних групах респондентів.

Визначено (за коефіцієнтом кореляції Ч. Спірмена), що у *добровольців-ветеранів* психологічна пружність позитивно значущо пов'язана із сприянням добру ($p=0,62$, $p < 0,001$); відчуттям щастя ($p=0,59$, $p < 0,001$); добрим душевним станом ($p=0,51$, $p < 0,001$); щасливим сімейним життям ($p=0,49$, $p < 0,001$); задоволеністю своїми дружніми та близькими стосунками ($p=0,45$, $p < 0,001$); задоволеністю життям ($p=0,47$, $p < 0,001$); розумінням свого призначення у житті ($p=0,431$, $p < 0,001$); задоволеністю стосунками з іншими людьми ($p=0,42$, $p < 0,001$); відчуттям важливості своєї діяльності у житті ($p=0,41$, $p < 0,001$).

У *добровольців-ветеранів* виявлено явно виражені негативні значущі кореляційні зв'язки психологічної пружності з депресією ($p=-0,47$, $p < 0,01$) і тривогою ($p=-0,43$, $p < 0,01$) та позитивні значущі кореляційні зв'язки з психологічним благополуччям ($p=0,53$, $p < 0,01$).

У *добровольців-ветеранів* ($p=0,51$, $p < 0,001$) та *дружин активних УБД* ($p=0,49$, $p < 0,001$) виявлено сильніші зв'язки психологічної пружності з готовністю до самопрощення порівняно з іншими групами.

Визначено предиктори психологічної пружності в українських громадян, які отримали тимчасовий захист у країнах ЄС. Статистично значимі регресійні коефіцієнти ($p < 0,001$) за множинним регресійним аналізом ($R = 0,592$; $R^2 = 0,350$; скорегований $R^2 = 0,342$; $F = 43,870$; $p < 0,0001$) свідчать, що національна ідентичність (відповідно стандартизований коефіцієнт Бета 0,38) і громадянська ідентичність (відповідно стандартизований коефіцієнт Бета 0,34) сприяють зростанню психологічної пружності в українських громадян, які отримали тимчасовий захист у країнах ЄС.

На вибірці українських громадян, які отримали тимчасовий захист у країнах ЄС, виявлено прямі значущі явно виражені кореляційні зв'язки психологічної пружності з патріотизмом (відповідно коефіцієнт кореляції Ч. Спірмена $r = 0,47$, $p < 0,001$) і активною громадянською позицією ($r = 0,59$, $p < 0,001$). У респондентів з наявними бажанням і готовністю брати участь у політичному житті психологічна пружність є більш вираженою на значущому рівні ($p = 0,005$), порівняно з респондентами з відсутніми як бажанням, так і готовністю брати участь у політичному житті (критерій U Манна-Уїтні = 2529,500).

Визначено позитивні статистично значимі регресійні коефіцієнти ($p < 0,05$) за множинним регресійним аналізом ($R = 0,921$; $R^2 = 0,847$; скорегований $R^2 = 0,843$; $F = 177,638$; $p < 0,0001$), які свідчать, що найбільший вплив на психологічну пружність українських громадян, які отримали тимчасовий захист у країнах ЄС, здійснюють такі предиктори: особистісна самоефективність (стандартизований коефіцієнт Бета відповідно 0,413); особистісне зростання (стандартизований коефіцієнт Бета відповідно 0,238); самоприйняття (стандартизований коефіцієнт Бета відповідно 0,173); цілі в житті (стандартизований коефіцієнт Бета відповідно 0,138); позитивні стосунки з іншими (стандартизований коефіцієнт Бета відповідно 0,105).

В українських громадян, які отримали тимчасовий захист у країнах ЄС, психологічна пружність позитивно значущо пов'язана із відчуттям щастя ($p = 0,55$, $p < 0,001$); добрим душевним станом ($p = 0,51$, $p < 0,001$); розумінням важливості своєї діяльності у житті ($p = 0,51$, $p < 0,001$); самопрощенням ($p = 0,49$, $p < 0,001$); розумінням свого призначення у житті ($p = 0,49$, $p < 0,001$); задоволеністю своїми друзіми і близькими стосунками ($p = 0,46$, $p < 0,001$); задоволеністю життям ($p = 0,40$, $p < 0,001$); загальним психічним здоров'ям ($p = 0,36$, $p < 0,001$); щасливим сімейним життям ($p = 0,35$, $p < 0,001$).

За коефіцієнтом кореляції Ч. Спірмена в українських громадян, які отримали тимчасовий захист у країнах ЄС, виявлено явно виражені прямі значущі кореляційні зв'язки психологічної пружності з трьома автономними компонентами життестійкості: залученістю ($p = 0,51$, $p < 0,001$), прийняттям ризику ($p = 0,47$, $p < 0,001$), контролем ($p = 0,44$, $p < 0,001$). Життестійкість виступає значущим предиктором психологічної пружності (стандартизований коефіцієнт Бета = 0,523; $R = 0,523$; $R^2 = 0,274$; скорегований $R^2 = 0,269$; $F = 61,782$; $p < 0,0001$).

Визначено, що готовність до самопрощення відіграє значну роль у збереженні психологічного благополуччя і є предиктором зниження депресії. Готовність до самопрощення як предиктор має статистично значимий негативний

стандартизований коефіцієнт Бета (відповідно -0,586). Отримані дані демонструють, що готовність до самопрощення у *добровольців-ветеранів* є предиктором зниження депресії ($R=0,586$; $R^2=0,343$; скорегований $R^2=0,340$; $F=102,340$, $p<0,001$).

Виявлено, що готовність до самопрощення у *добровольців-ветеранів* є предиктором психологічного благополуччя ($R=0,629$; $R^2=0,396$; скорегований $R^2=0,393$; $F=128,355$, $p<0,001$). Готовність до самопрощення як предиктор має статистично значимий позитивний стандартизований коефіцієнт Бета (відповідно 0,629).

Визначено (за коефіцієнтом кореляції Ч. Спірмена) у *добровольців-ветеранів* явно виражений прямий значущий кореляційний зв'язок готовності до самопрощення з позитивними стосунками з іншими ($p=0,36$, $p<0,001$), особистісним зростанням ($p=0,44$, $p<0,001$), самоприйняттям ($p=0,48$, $p<0,001$). У *добровольців-ветеранів* виявлено явно виражений зворотний значущий кореляційний зв'язок готовності до самопрощення з почуттям провини в особистій ситуації кривди ($p=-0,432$, $p<0,001$).

Визначено, що у *добровольців-ветеранів* найбільший позитивний вплив (за оцінкою стандартизованого коефіцієнту Бета) на *посттравматичне зростання* здійснюють такі предиктори: надія (0,680); психологічна пружність (0,600); сенс і мета (0,598); життєстійкість (0,545); готовність до самопрощення (0,529); щастя і задоволеність життям (0,510); психічне і фізичне здоров'я (0,473); позитивний релігійний копінг (0,448); близькі соціальні стосунки (0,422); сприяння добру (0,388); рішення пробачити образу в міжособовій взаємодії (0,373). Статистично значимий негативний стандартизований коефіцієнт Бета мають дві незалежні змінні: депресія (-0,861) і тривога (-0,824).

Чим більше *добровольці-ветерани* схильні до релігійного копінгу, тим більше вони схильні до позитивних змін (зростання особистісних сил і цінності життя, наповнення стосунків смислами, зміни цінностей, збагачення духовного життя).

Визначено, що в усіх чотирьох групах респондентів (у *добровольців-ветеранів*; цивільних осіб, яких війна зачепила емоційно й морально, але не фізично; внутрішньо переміщених осіб, які покинули в зоні воєнних дій своїх близьких; внутрішньо переміщених осіб, які втратили родичів) виявлено позитивні значущі кореляційні зв'язки *посттравматичного зростання* з надією (відповідно p в межах від 0,32 до 0,69, $p<0,001$), життєстійкістю (відповідно p в межах від 0,45 до 0,47, $p<0,001$), психологічною пружністю (відповідно p в межах від 0,40 до 0,47, $p<0,001$), позитивним релігійним копінгом (відповідно p в межах від 0,33 до 0,46, $p<0,001$), готовністю до самопрощення (відповідно p в межах від 0,34 до 0,43, $p<0,001$), сенсом і метою (відповідно p в межах від 0,39 до 0,60, $p<0,001$), щастям і задоволеністю життям (відповідно p в межах від 0,22 до 0,49, $p<0,001$), психічним і фізичним здоров'ям (відповідно p в межах від 0,27 до 0,47, $p<0,001$), сприянням добру (відповідно p в межах від 0,24 до 0,37, $p<0,001$), близькими соціальними стосунками (відповідно p в межах від 0,21 до 0,42, $p<0,001$).

Визначено, що готовність до самопрощення і прощення істотно зумовлено *батьківськими практиками виховання*. На основі критерія U Манна-Уїтні виявлено

відмінності в готовності до самопрощення і прощення у цивільних осіб залежно від сприймання батьківських практик виховання. *Чинниками готовності до самопрощення* є оптимізм батьків, брак домінування одного з них, гармонія в стосунках, брак підвищених вимог до дійсності, задоволеність успіхами і поведінкою дитини, брак частих покарань, відвертість і близькість дитини з матір'ю, теплі й добрі взаємини дитини з батьками (відмінності між групами респондентів за наявністю/відсутністю відповідної батьківської практики виховання за критерієм U Манна-Уїтні на рівні значимості $p < 0,05$).

Отже, надія, психологічна пружність, позитивний релігійний копінг, близькі соціальні стосунки, самопрощення, рішення пробачити образу в міжособовій взаємодії мають значний терапевтичний потенціал, профілактичне, реабілітаційне значення, виступають основою для подальшого розвитку актуальних ресурсів у психологічному консультуванні і психотерапевтичному процесі.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення і нове розв'язання наукової проблеми, що виявляється в розкритті психологічного змісту прощення, визначенні його психологічних закономірностей у взаємодії суб'єктів воєнно-політичних подій. Здійснене теоретико-емпіричне дослідження феномена прощення стало підставою для формулювання таких висновків.

1. Феномен *прощення* розглядається як прояв суб'єктної активності, спрямованої на усвідомлення змісту переступу/кривди і трансформацію ставлення до цього змісту, як власний вибір суб'єкта – активного автора вчинків – та має процесуальний і синергетичний характер. Прощення – це багатовимірне і різнорівневе явище, включає когнітивний, афективний, мотиваційний і конативний компоненти та являє собою: по-перше, нелінійний і нерівномірний процес у просторово-часовому і когнітивно-мотиваційному вимірах свідомої відмови суб'єкта від думок про завдану шкоду, зумовлених нею негативних емоцій, прагнення до помсти та заміни їх більш нейтральними і/або позитивними; по-друге, особистісний ресурс подолання, який є чинником психологічної пружності і посттравматичного зростання.

2. Запропонована *інтегративно-структурна концепція прощення* у взаємодії суб'єктів воєнно-політичних подій спирається на використання методології суб'єктно-вчинкового, структурно-функціонального, екопсихологічного та синергетичного підходів. Покладена в основу цієї концепції *структурно-змістова модель прощення* в міжособовій взаємодії суб'єктів воєнно-політичних подій відображає його соціально-психологічний контекст і ресурс.

У міжособовій взаємодії прощення постає як процес, у якому відповіді суб'єкта на завдану шкоду зумовлено такими *психологічними механізмами*, як позитивна переоцінка, соціальний інтелект, емпатія, прийняття відповідальності, емоційний інтелект, самоконтроль. Процес прощення характеризується думками, мотивацією і переживаннями, що дають змогу людині відчувати себе його свідомим, активним суб'єктом, який переосмислює переступ/кривду в просторово-часовому і когнітивно-мотиваційному вимірах та вільно й гнучко рухається на

внутрішньоособистісному і міжособовому рівнях. У міжособовому процесі прощення завжди присутня інша особа незалежно від її позиції як учасника. Прощення передбачає інтраіндивідуальну просоціальну трансформацію думок, емоцій, мотивації, поведінки.

Психологічними ефектами процесу прощення в міжособовій взаємодії є: поліпшення психічного здоров'я, підвищення психологічного благополуччя, посилення психологічної пружності, посттравматичне зростання, послаблення агресивних і депресивних проявів, зниження прагнення до помсти.

3. У процесі обґрунтування методологічних засад емпіричного дослідження розроблено й апробовано *авторські психодіагностичні методики* для діагностики готовності до прощення, стратегій первинного і вторинного контролю, психологічної пружності, визначення характеристик людини, схильної до прощення в міжособовій взаємодії, ставлення до прощення, життя і воєнно-політичних подій, розуміння й оцінки концептів «помста», «життя» і «людина, яка мстить за кривду в міжособовій взаємодії». Адаптовано методики «Шкала рішення пробачити» (D. Davis, J. Hook, D. Van Tongeren et al.), «Шкала емоційного прощення» (E. Worthington, J. Hook, S. Utsey et al.), «Діагностика міжособового непростення в близьких стосунках» (M. McCullough, K. Rachal, S. Sandage et al.) та опитувальник релігійного копіngu (K. Pargament, M. Feuille, D. Burdzy).

За *цільові групи* було взято: добровольців-ветеранів чоловічої статі; цивільних чоловіків і жінок, які не брали участі у воєнних діях; дружин активних учасників бойових дій; внутрішньо переміщених жінок. Додатковими групами були: цивільні особи, яких війна зачепила емоційно й морально, але не фізично; внутрішньо переміщені особи, які покинули в зоні воєнних дій своїх близьких; внутрішньо переміщені особи, які втратили родичів.

4. Багатовимірність і різнорівневність феномена прощення зумовлюється його складною структурою та характеризується різними типами готовності до прощення. Визначено такі *психологічні закономірності*:

1) *когнітивний компонент* процесу прощення в міжособовій взаємодії пов'язаний із переосмисленням і трансформацією ставлення до кривдника та ситуації образи і супроводжується подоланням негативних суджень. Позитивна переоцінка мотивів кривдника, ситуації образи, змісту емоційних подій та надання їм нового значення правлять за ефективну стратегію регулювання емоцій і трансформації ситуації шкоди в менш стресогенну. На когнітивному рівні *значущими психологічними механізмами* готовності до прощення в міжособовій взаємодії є позитивна переоцінка завданої шкоди, соціальний інтелект і самоконтроль. У добровольців-ветеранів як найбільш активних суб'єктів воєнно-політичних подій готовність до прощення прямо корелює з такими копінг-стратегіями, як позитивна переоцінка і планування розв'язання проблеми. Психологічними чинниками готовності до прощення є інтерпретаційний первинний і вторинний контроль. Найчастотнішими темами, через які визначаються особливості прощення в міжособовій взаємодії в добровольців-ветеранів на когнітивному рівні, стали: прийняття ситуації, міркування над причинами переступу/кривди, зв'язок із вірою в Бога. Порівняно з добровольцями-

ветеранами в групі цивільних чоловіків спостерігаються також розуміння між людьми та забування переступу/кривди, а в групі дружин активних УБД – брак повторення негативних думок та збереження пам'яті про переступ/кривду за браку образи;

2) *емоційний компонент* процесу прощення в міжособовій взаємодії реалізується шляхом подолання скривдженим суб'єктом негативних афектів і заміни їх більш нейтральними і/або позитивними. Психологічними механізмами готовності до прощення на емоційному рівні є емоційний інтелект та емпатія. У добровольців-ветеранів емоційний компонент прощення яскраво не відобразився, проте в структурі концепту «людина, яка схильна до прощення в міжособовій взаємодії» найбільше виділились такі складові, як життєрадісність, активність, відчуття щастя, успішність, задоволеність, надія, оптимізм, несхильність до провини й сорому. Натомість у цивільних чоловіків найчастотнішими темами були відпущення негативних переживань, зв'язок зі спокоєм, любов'ю, а в дружин активних УБД – відпущення негативних переживань, зняття психологічного напруження, зв'язок зі співчуттям, довірою, любов'ю, надією, душевною теплотою;

3) у процесі прощення в міжособовій взаємодії жертва проходить через зміни мотиваційного і конативного компонентів. Зміни *мотиваційного компонента* прощення полягають у зниженні мотивації помсти і/або уникання та посиленні просоціальної мотивації. Мотиваційні зміни визначають прощення за рішенням і/або емоційне прощення, які прямо пов'язані з доброзичливістю у відповідь на кривду та обернено – із помстою та униканням;

4) зміни *конативного компонента* прощення постають як відмова від помсти і/або уникання та вияв доброзичливої поведінки. Готовність до прощення прямо пов'язана з такими конативними показниками: доброзичливістю, співробітництвом та альтруїстичністю, сприянням добру, визнанням кривдником відповідальності за скоєне, щирістю каяття і вибаченням, а також із такими копінг-стратегіями, як прийняття відповідальності, пошук соціальної підтримки, самоконтроль. У добровольців-ветеранів готовність до прощення обернено корелює з утечею-униканням та конфронтаційним копінгом. У цивільних чоловіків – також з дистанціюванням. Найчастотнішими темами, які описують особливості прощення на конативному рівні в добровольців-ветеранів та цивільних чоловіків, є доброзичливе ставлення і відновлення стосунків. У жіночих групах – це також конструктивна поведінка і перехід до мирних стосунків.

5. *Помста та уникання* постають як негативні виміри прощення і водночас як форми непростення.

Прагнення до помсти в міжособовій взаємодії найбільш виражене в добровольців-ветеранів, меншою мірою в інших групах. У добровольців-ветеранів воно обернено пов'язане з інтересом та емоційною насиченістю життя, задоволеністю стосунками з іншими людьми, розумінням важливості своєї діяльності та призначення, щасливим сімейним життям, контролем подій власного життя, психологічною пружністю, задоволеністю самореалізацією, добрим

душевним станом, сприянням добру. У цивільних чоловіків – також із відчуттям щастя.

У добровольців-ветеранів прагнення до помсти загарбникам прямо пов'язане з національною та громадянською ідентичностями і психологічною пружністю.

Найчастотнішими темами непростення в міжособовій взаємодії є кривда близьким людям, убивство і брак щирого каяття. У добровольців-ветеранів – це також зрада, насильство, навмисні дії кривдника, значні втрати від кривди.

Переважає більшість респондентів вважає, що злочини проти людяності не підлягають прощенню, і негативно ставиться до ідеї примирення із загарбниками. Прощення не може бути політично інституціоналізованим, оскільки його включення у сферу політики спотворює і знецінює його значення, скасовує винятковий та унікальний характер. Жертва не може бути виключена з міжособових стосунків і замінена надперсональною колективною групою, якій делеговано право прощати.

6. Типологію прощення R. Enright, M. Santos і R. Al-Mabuk розвинуто в *типологію готовності до прощення* в міжособовій взаємодії.

Визначено *психологічні закономірності* готовності до прощення в міжособовій взаємодії суб'єктів воєнно-політичних подій: 1) готовність до *реституційного* прощення (на основі відшкодування) більш виражена в цивільних чоловіків, ніж у цивільних жінок. Не виявлено відмінностей між добровольцями-ветеранами і цивільними чоловіками. Проте в цивільних чоловіків виявлено обернені кореляційні зв'язки такої готовності з відчуттям щастя, розумінням важливості своєї діяльності та призначення, щасливим сімейним життям, задоволеністю стосунками з іншими людьми; 2) готовність до прощення *через очікування інших* є виразнішою в цивільних чоловіків порівняно з цивільними жінками. У цивільних чоловіків і цивільних жінок вона прямо пов'язана із сприянням добру, у цивільних жінок – також із щасливим сімейним життям. У ВПО жіночої статі готовність до прощення через очікування інших є менш вираженою, ніж у цивільних жінок і дружин активних УБД; 3) готовність до *релігійного* прощення більш властива добровольцям-ветеранам та дружинам активних УБД порівняно з іншими групами респондентів; 4) готовність до прощення як *засобу досягнення соціальної гармонії* більш характерна для добровольців-ветеранів порівняно з цивільними чоловіками. У цивільних чоловіків, цивільних жінок, дружин активних УБД, ВПО жіночої статі виявлено прямі зв'язки такої готовності із задоволеністю життям, відчуттям щастя, розумінням важливості своєї діяльності, сприянням добру, задоволеністю стосунками з іншими людьми, щасливим сімейним життям, добрим душевним станом; 5) готовність до *безумовного* прощення як виразу безумовної любові сильніше притаманна цивільним жінкам, ніж цивільним чоловікам. Не виявлено відмінностей між добровольцями-ветеранами і цивільними чоловіками. В обох цих групах готовність до безумовного прощення прямо пов'язана зі сприянням добру та обернено – із мстивістю. У всіх жіночих групах виокремлено позитивні зв'язки з відчуттям щастя та задоволеністю стосунками з людьми. У жіночих групах та в цивільних чоловіків ця готовність

пов'язана також із задоволеністю життям, щасливим сімейним життям і добрим душевним станом.

7. Готовність до самопрощення, рішення пробачити образу в міжособовій взаємодії справляють позитивний вплив на *посттравматичне зростання*.

Готовність до самопрощення проявилася як значущий чинник зниження депресії і зростання психологічного благополуччя. Вона прямо пов'язана із самоприйняттям, особистісним зростанням, позитивними стосунками з іншими та обернено – із почуттям провини.

У добровольців-ветеранів та дружин активних УБД виявлено сильніші зв'язки психологічної пружності з готовністю до самопрощення порівняно з іншими групами.

Готовність до самопрощення і прощення істотно зумовлено *батьківськими практиками виховання*. Зокрема, чинниками готовності до самопрощення є: оптимізм батьків, брак домінування одного з них, гармонія в стосунках, брак підвищених вимог до дійсності, задоволеність успіхами і поведінкою дитини, брак частих покарань, відвертість і близькість дитини з матір'ю, теплі й добрі взаємини дитини з батьками.

Перспективи подальших досліджень становлять: розробка цілісної психологічної теорії прощення, виявлення соціально-психологічних закономірностей прощення у крос-культурному аспекті та сфері сімейно-шлюбних стосунків, створення інтегральної психологічної концепції самопрощення, розробка психологічної програми просвітницької роботи з питань прощення, образу, почуття провини, сорому та помсти.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

I. Розділи у колективних монографіях:

1. Кравчук, С. Л. (2012). Специфіка соціалізації агресії особистості та напрямки психологічної допомоги. У Т. В. Бушуєва, С. О. Ставицька (Ред.), *Практична психологія в системі вищої школи: монографія* (с. 284–302). К.: НПУ імені М. П. Драгоманова.

2. Kravchuk, S., Khalanskyi, V. (2019). The Family as a Source of Mental Trauma in the Military Conflict in Ukraine. In P. A. Barker (Ed.), *Tackling Trauma. Global, Biblical and Pastoral Perspectives* (pp. 229–245). Carlisle, Cumbria: Langham Global Library.

II. Статті у закордонних періодичних наукових виданнях, проіндексованих у базах даних Web of Science Core Collection та/або Scopus:

3. Kravchuk, S. (2020). Willingness to Forgiveness as a Predictor of Mental Health and Psychological Resilience of Displaced Persons from the Zone of Military Conflict in Eastern Ukraine. *Social Welfare: Interdisciplinary Approach*, 10(1), 21–34. <https://doi.org/10.21277/sw.v1i10.503> (Web of Science (WOS))

4. Kravchuk, S. (2021). The Relationship between Psychological Resilience and Tendency to Forgiveness. *Academic Journal of Interdisciplinary Studies*, 10(1), 11–21. doi: <https://doi.org/10.36941/ajis-2021-0002> (Scopus)

5. Kravchuk, S. (2021). Willingness to Forgive Oneself and Others as a Way of Personal Growth of University Students. *Revista Romaneasca Pentru Educatie Multidimensionala*, 13(3), 262–279. <https://doi.org/10.18662/rrem/13.3/451> (Web of Science (WOS); EBSCO; ERIH+; Google Scholar; Index Copernicus)

6. Kravchuk, S., Khalanskyi, V. (2022). Forgiveness as a predictor of mental health in citizens living in the military conflict zone (2019-2020). *Journal of Education Culture and Society*, 13(1), 67–76. <https://doi.org/10.15503/jecs2022.1.67.76> (Web of Science, Index Copernicus, EBSCO, ERIH plus database)

7. Kravchuk, S. (2022). Willingness to Self-forgive as a Predictor of the Well-being of Young Students. *Revista Romaneasca Pentru Educatie Multidimensionala*, 14(4Sup.1), 264–272. <https://doi.org/10.18662/rrem/14.4Sup1/671> (Web of Science (WOS); EBSCO; ERIH+; Google Scholar; Index Copernicus)

III. Статті у закордонних періодичних наукових виданнях, проіндексованих у інших базах даних:

8. Kravchuk, S. L. (2019). Hardiness as a factor of psychological resilience of youth in conditions of military conflict. *Mental Health: Global Challenges Journal*, 1(1), 42. <https://doi.org/10.32437/mhgj.v1i1.19> (CrossRef)

IV. Статті у наукових фахових виданнях України з психології, включених до переліку, затвердженого МОН України:

9. Кравчук, С. Л. (2005). Психологічні особливості образи як негативної емоції особистості. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Соціологія. Психологія. Педагогіка»*, 22, 27–29.

10. Кравчук, С. Л. (2006). Гнів та образа як емоційні прояви особистості. *Соціальна психологія*, 2(16), 104–112.

11. Кравчук, С. Л. (2009). Соціально-психологічні фактори сімейного насилля. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія «Психологічні науки»*: Зб. наукових праць, 27(51), 54–59.

12. Кравчук, С. Л. (2012). Психологічні особливості образи як негативного емоційного прояву особистості. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія «Психологічні науки»*: Зб. наукових праць, 37(61), 202–206.

13. Кравчук, С. Л. (2014). Психологічні особливості емоційної стійкості та самоконтролю особистості. *Актуальні проблеми психології: Зб. наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка*, X(26), 467–481.

14. Кравчук, С. Л. (2014). Психологічні особливості життєстійкості особистості у зв'язку з її цінностями самоактуалізації. *Проблеми сучасної психології: Зб. наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*, 25, 152–166.

15. Кравчук, С. Л. (2015). Психологічні особливості депресивності та емоційної нестійкості особистості середнього віку. *Проблеми сучасної психології: Зб. наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*, 28, 234–249.

16. Кравчук, С. Л. (2017). Психологічні особливості духовних цінностей та

неконструктивних форм поведінки в юнацькому віці у політико-правовій сфері в умовах воєнного конфлікту. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки», 1(3), 104–108.*

17. Кравчук, С. Л. (2017). До проблеми особливостей зв'язку духовних цінностей, життєстійкості та якості життя особистості в юнацькому віці. *Науковий часопис національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія «Психологічні науки»: Зб. наукових праць, 5(50), 79–87.*

18. Kravchuk, S., Khalanskyi, V. (2017). The features of mutual relations in family and attitude to the political-legal sphere in the context of military conflict in Ukraine. *Humanitarium, 39(1), 100–115.*

19. Кравчук, С. Л. (2018). Особливості життєстійкості як фактора психологічної пружності особистості юнацького віку в умовах воєнного конфлікту. *Науковий вісник Херсонського державного університету, 1(1), 99–105.*

20. Кравчук, С. Л. (2019). Життєстійкість та психологічна пружність особистості юнацького віку як запобіжники негативним наслідкам воєнного конфлікту. *Науковий вісник Херсонського державного університету, 1, 142–147.*

21. Кравчук, С. Л. (2019). Вивчення психологічної пружності особистості методом семантичного диференціала. *Науковий вісник Херсонського державного університету, 3, 22–30.*

22. Кравчук, С. Л. (2020). Методика «Діагностика готовності до прощення». *Психологічний часопис, 3(6), 74–83.*

23. Кравчук, С. Л. (2020). Валідизація опитувальника «Шкала прощення як риси характеру» на українській вибірці. *Проблеми сучасної психології, 1(17), 212–219.*

24. Кравчук, С. Л. (2020). Особливості зв'язку схильності до прощення з соціально-психологічною компетентністю. *Габітус, 16, 222–227.*

25. Кравчук, С. Л. (2020). Особливості зв'язку емпатії зі схильністю до прощення. *Габітус, 18(1), 117–121.*

26. Кравчук С. Л. (2020). Особливості зв'язку емоційного інтелекту зі схильністю до прощення. *Габітус, 19, 236–240.*

27. Кравчук, С.Л., Ковпак Т. В. (2020). Особливості зв'язку соціального інтелекту зі схильністю до прощення. *Габітус, 20, 239–244.*

28. Кравчук, С. Л. (2021). Концептуалізація феномену прощення в міждисциплінарному дискурсі. *Наукові студії із соціальної та політичної психології, 47(50), 32–48.*

29. Кравчук, С. Л. (2021). Схильність до прощення як предиктор зниження депресії. *Науковий вісник Херсонського державного університету, 2, 118–125.*

30. Кравчук, С.Л. (2021). Особливості готовності до самопрощення як предиктора психологічної пружності. *Габітус, 23, 208–212.*

31. Кравчук С. (2022). Ставлення до децентралізації та інтеграції мігрантів у місцеву громаду. *Вісник післядипломної освіти. Серія «Соціальні та поведінкові науки», 20(49), 25–36.*

32. Kravchuk, S. (2023). Positive religious coping as predictor of posttraumatic growth of veteran volunteers of the russian-ukrainian war. *Габітус, 46, 217–221.*

33. Кравчук, С. Л. (2023). Чинники ефективної інтеграції ВПО в територіальні громади. *Габітус*, 49, 193–198.

34. Кравчук, С. Л. (2023). Особливості оцінки воєнно-політичних подій як ефекти взаємодії локальної і громадянської ідентичностей. *Габітус*, 50, 153–157.

35. Кравчук, С. Л. (2023). Валідизація методики «Діагностика міжособового непростощення в близьких стосунках» на українській вибірці. *Проблеми політичної психології*, 14(28), 159–173.

V. Наукові публікації, які додатково відображають наукові результати дисертації:

36. Кравчук, С. Л. (2011). Механізми формування порушень поведінки особистості в онтогенезі. Механізми формування порушень поведінки особистості в онтогенезі. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Перспективні інновації в науці, освіті, виробництві та транспорті – 2011» (21-30 червня, 2011)*, 16, 65–69. Одеса: Чорномор'я.

37. Кравчук, С. Л. (2013). Психологічні особливості регуляції емоційних станів особистості. *Proceedings of the 9-th International Scientific Practical Conference «Current Research and Development» (January 17-25, 2013)*, 21, 34–35. Sofia: Vyal GRAD-BG.

38. Кравчук, С. Л. (2014). Природа та функції психологічного захисту особистості. *Materiály X mezinárodní vědecko-praktická konference «Věda a technologie: krok do budoucnosti – 2014» (27 února – 05 března, 2014)*, 20, 28–30. Praha: Publishing House «Education and Science».

39. Кравчук, С. Л. (2014). До проблеми дослідження життєстійкості особистості. *III Всеукраїнський психологічний конгрес з міжнародною участю «Особистість у сучасному світі» (20-22 листопада, 2014)*, 130–133. К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агенство».

40. Кравчук, С. Л. (2015). До проблеми дослідження психологічних особливостей емоційної стійкості особистості. *Materials of the XI International scientific and practical conference «Science and civilization-2015» (30 January-07 February, 2015)*, 18, 34–36. Sheffield: Science and Education LTD.

41. Кравчук, С. Л. (2015). Особливості соціально-психологічних детермінант конфліктності в родині. *Materialy XI Międzynarodowej naukowo-praktycznej konferencji «Strategiczne pytania światowej nauki – 2015» (07-15 lutego, 2015)*, 14, 22–24. Przemysl: Nauka i studia.

42. Кравчук, С. Л. (2017). До проблеми дослідження духовних цінностей та девіантної поведінки молоді у політико-правовій сфері в умовах воєнного конфлікту. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Сучасні досягнення вітчизняних вчених у галузі педагогічних та психологічних наук» (3-4 березня, 2017)*, 71–74. К.: ГО «Київська наукова організація педагогіки та психології».

43. Кравчук, С. Л. (2017). До проблеми дослідження особливостей цінностей та неконструктивних форм поведінки молоді у політико-правовій сфері в умовах воєнного конфлікту. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції*

«Педагогіка і психологія: напрямки та тенденції розвитку в Україні та світі» (14–15 квітня, 2017), 39–40. Одеса: ГО «Південна фундація педагогіки».

44. Кравчук, С. Л. (2017). До проблеми дослідження життєстійкості молоді та її неконструктивних форм поведінки в політико-правовій сфері в умовах воєнного конфлікту. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Педагогіка і психологія: виклики і сьогодення» (5-6 травня, 2017), II*, 54–57. К.: ГО «Київська наукова організація педагогіки та психології».

45. Кравчук, С. Л. (2018). Особливості психологічної пружності особистості як чинника запобігання негативним наслідкам воєнного конфлікту. *Materials of the XIV International scientific and practical conference «Science and civilization-2018» (30 January-07 February, 2018)*, 8, 68–70. Sheffield: Science and Education LTD.

46. Кравчук, С. Л. (2018). Психологічні особливості життєстійкості студентів та їх ставлення до активної участі в політичному житті суспільства в умовах воєнного конфлікту. *Психологічні виміри культури, економіки, управління*, 12, 27–38.

47. Кравчук, С. Л. (2018). Особливості поведінкових проявів психологічної пружності особистості як чинника запобігання негативним наслідкам воєнного конфлікту. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Ключові питання наукових досліджень у сфері педагогіки та психології у XXI ст.» (26-27 січня, 2018)*, 1, 15–18. Львів: ГО «Львівська педагогічна спільнота».

48. Kravchuk, S. L. (2021). Forgiveness and socio-psychological competence. *Proceedings of the 2nd International scientific and practical conference «International scientific innovations in human life» (August 25-27, 2021)*, 286–290. Manchester, United Kingdom: Cognum Publishing House.

49. Кравчук, С. Л. (2021). Емпатія особистості та її схильність до прощення. *Proceedings of the 3rd International scientific and practical conference «Modern scientific research: achievements, innovations and development prospects» (29-31 August, 2021)*, 21–27. MDPC Publishing. Berlin, Germany.

50. Кравчук, С. Л. (2021). До проблеми методів дослідження прощення. *Proceedings of the 11th International scientific and practical conference «European scientific discussions» (12-14 вересня, 2021)*, 215–217. Rome, Italy: Potere della ragione Editore.

51. Кравчук, С. Л. (2022). Стратегії розвитку та підтримання психологічної пружності особистості, родини, громади. *Матеріали Всеукраїнського круглого столу «Психологія російсько-української війни: внутрішній погляд» (7 квітня, 2022)*, 17–21. Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології, Асоціація політичних психологів України. Київ: Талком.

52. Kravchuk, S. L. (2022). Conceptualization of the Notion of «Sociocultural Identity». *Abstracts of the 36th International scientific and practical conference «Science for the XXI Century: A New Commitment» (July 7-8, 2022)*, 52–54. USA. Chicago: Primedia E-launch LLC.

53. Kravchuk, S. L. (2023). Concepts of «social identity» and «community identity». *Матеріали СХХІІІ Міжнародної інтернет-конференції «Розвиток науки та техніки в умовах воєнного стану» (3 травня, 2023)*, 142–145. Житомир.

54. Kravchuk, S. (2023). Effective factors of the integration of internally displaced persons to the local community. *Матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції «Інноваційний потенціал та правове забезпечення соціально-економічного розвитку України: виклик глобального світу» (17-18 травня, 2023)*, 63–65. ЗВО «Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна». Полтавський інститут економіки і права. Полтава.

55. Кравчук, С. Л. (2023). Психологічна пружність як запобіжник негативним наслідкам російсько-української війни. *Матеріали I Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю «Актуальні проблеми клінічної психології, психотерапії та психологічного консультування» (17-18 жовтня, 2023)*, 101–104. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Суми: Університетська книга.

56. Кравчук, С. Л. (2023). Почуття сорому. У С. Л. Чуніхіна (Ред.), *Технології подолання важких почуттів в індивідуальній та колективній реакції на суїцидів або його спробу у закладі освіти. Третинна профілактика суїцидів у закладі освіти: соціально-психологічні технології кризової взаємодії педагогічної спільноти, сім'ї, громади* (с. 98–105). Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2023.

57. Кравчук, С. Л. (2024). *Науковий письмовий твір «Авторська дослідницька анкета «Діагностика ставлення до прощення, життя і воєнно-політичних подій»*. Свідоцтво на реєстрацію авторського права на твір № 123098. К.: Державна організація «Український національний офіс інтелектуальної власності та інновацій». Дата реєстрації: 19.01.2024.

58. Кравчук, С. Л. (2024). *Науковий письмовий твір «Методика «Діагностика стратегій первинного і вторинного контролю»*. Свідоцтво на реєстрацію авторського права на твір № 123096. К.: Державна організація «Український національний офіс інтелектуальної власності та інновацій». Дата реєстрації: 19.01.2024.

59. Кравчук, С. Л. (2024). *Науковий письмовий твір «Методика «Діагностика готовності до прощення (ДГП – 38)»*. Свідоцтво на реєстрацію авторського права на твір № 123097. К.: Державна організація «Український національний офіс інтелектуальної власності та інновацій». Дата реєстрації: 19.01.2024.

60. Кравчук, С. Л. (2024). *Науковий письмовий твір «Варіант методу семантичного диференціалу «Визначення характеристик людини, яка схильна до прощення в міжособовій взаємодії»*. Свідоцтво на реєстрацію авторського права на твір № 123095. К.: Державна організація «Український національний офіс інтелектуальної власності та інновацій». Дата реєстрації: 19.01.2024.

61. Кравчук, С. Л. (2024). *Науковий письмовий твір «Варіант методу біполярного семантичного диференціалу «Визначення особливостей розуміння і оцінки концептів «помста», «життя», «людина, яка мстить за кривду в міжособовій взаємодії»*. Свідоцтво на реєстрацію авторського права на твір № 123094. К.: Державна організація «Український національний офіс інтелектуальної власності та інновацій». Дата реєстрації: 19.01.2024.

АНОТАЦІЇ

Кравчук С. Л. Психологія прощення у взаємодії суб'єктів воєнно-політичних подій. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук за спеціальністю 19.00.11 – політична психологія. – Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, Київ, 2024.

Дисертаційну роботу присвячено розгляду прощення як складного соціально-психологічного феномена, що може бути дієвим ресурсом особистісного розвитку та суспільного порозуміння в умовах повоєнного відновлення. При цьому розгляд прощення не поширюється на злочини проти людяності та інші тяжкі злочини, які вимагають справедливого покарання.

Представлено теоретично та емпірично обґрунтовану інтегративно-структурну концепцію прощення у взаємодії суб'єктів воєнно-політичних подій. Обґрунтовано критерії прощення. Визначено значущі психологічні механізми (позитивна переоцінка, соціальний інтелект, емпатія, прийняття відповідальності, емоційний інтелект, самоконтроль) та психологічні закономірності готовності до прощення в міжособовій взаємодії суб'єктів воєнно-політичних подій. Визначено особливості типів готовності до прощення та прагнення до помсти у відповідь на кривду в міжособовій взаємодії в різних категорій респондентів. Показано, що готовність до самопрощення і прощення істотно зумовлено батьківськими практиками виховання. Визначено чинники психологічної пружності та посттравматичного зростання суб'єктів воєнно-політичних подій. Обґрунтовано психологічні ефекти процесу прощення в міжособовій взаємодії.

Ключові слова: прощення, самопрощення, міжособова взаємодія, помста, суб'єкти воєнно-політичних подій, механізми, закономірності, психологічна пружність, посттравматичне зростання.

Kravchuk S. L. Psychology of forgiveness in the interaction of subjects of military and political events. – Qualifying scientific work on manuscript rights.

Dissertation for obtaining the scientific degree of Doctor of Psychological Sciences on the specialty 19.00.11 «Political Psychology». – Institute of Social and Political Psychology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 2024.

The dissertation is devoted to consideration of forgiveness as a complex socio-psychological phenomenon, which can be an effective resource for personal development and social understanding in the conditions of post-war recovery. At the same time, consideration of forgiveness does not apply to crimes against humanity and other serious crimes that require a just punishment.

The dissertation presents a theoretically and empirically grounded integrative-structural concept of forgiveness in the interaction of the subjects of military and political events, which, based on the identified meaningful signs of forgiveness, explains it as a manifestation of the subject's activity aimed at realizing the content of the offense/wrong and transforming the attitude towards it content, as the subject's own choice, as a multidimensional and multilevel phenomenon that has a procedural and synergistic nature

and represents: firstly, a non-linear and uneven process in the space-time and cognitive-motivational dimensions of the subject's conscious refusal of thoughts about the harm caused, the negative emotions caused by it, the desire for revenge and replacing them with more neutral and/or positive ones; secondly, a personal coping resource, which is a factor in psychological resilience and post-traumatic growth.

The integrative-structural concept of forgiveness in the interaction of subjects of military and political events is based on the use of the methodology of subject-act, structural-functional, ecopsychological and synergistic approaches and reflects the criteria, components, types, mechanisms, factors, levels, functions, effects of forgiveness, its socio-psychological context and resource.

The process of forgiveness is characterized by thoughts, motivations and experiences that allow a person to feel himself as a conscious, active subject who rethinks the transgression/wrong in the spatio-temporal and cognitive-motivational dimensions and moves freely and flexibly at the intrapersonal and interpersonal levels. In the interpersonal process of forgiveness, another person is always present, regardless of their position as a participant. Forgiveness involves an intra-individual prosocial transformation of thoughts, emotions, motivation, and behavior. It is shown that in interpersonal interaction, forgiveness appears as a process in which the subject's response to the harm caused is determined by such psychological mechanisms as positive reappraisal, social intelligence, empathy, acceptance of responsibility, emotional intelligence, self-control.

The criteria for forgiveness are substantiated: overcoming negative emotions and judgments about the offender; replacing negative emotions/feelings towards the offender with more neutral and/or positive ones; refusal of vindictive behavior towards the offender; lack of avoidance motivation towards the offender; kindness to the offender.

It is shown that the multidimensionality and heterogeneity of the phenomenon of forgiveness is due to its complex structure and is characterized by different types of willingness to forgive. The typology of willingness for forgiveness in interpersonal interaction is substantiated: restitutorial (on the basis of compensation), due to the expectations of others, religious, as a means of achieving social harmony, unconditional. Features of the types of willingness to forgive and the desire for revenge in response to wrongdoing in interpersonal interaction in different categories of respondents are defined. Regarding the types of willingness for forgiveness, the psychological patterns have been identified.

It is shown that willingness for self-forgiveness and forgiveness are significantly determined by parental upbringing practices. Factors of psychological resilience and post-traumatic growth of subjects of military and political events are determined.

The psychological effects of the process of forgiveness in interpersonal interaction are substantiated: improvement of mental health, increase of psychological well-being, strengthening of psychological resilience, post-traumatic growth, weakening of aggressive and depressive manifestations, reduction of desire for revenge.

Prospects for further research and implementation of the integrative-structural concept of forgiveness in the interaction of subjects of military and political events are determined.

Key words: forgiveness, self-forgiveness, interpersonal interaction, revenge, subjects of military and political events, mechanisms, patterns, psychological resilience, post-traumatic growth.